

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΣΤΗΝ ΚΥΘΝΟ ΚΑΙ Η ΜΙΣΘΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ*

Χριστίνα Μητσοπούλου

Ι. Το ιερό της Δήμητρας στην ακρόπολη της αρχαίας Κύθνου

Η παραθαλάσσια και τειχισμένη ομώνυμη αρχαία πόλη της Κύθνου βρίσκεται στη χερσόνησο Βρυόκαστρο, στο κέντρο της δυτικής ακτής του νησιού (εικ. 1α).¹ Στην υψηλότερη κορυφή της έχει εντοπιστεί από το 1993 ένα ιερό γυναικείας θεότητας,² το οποίο παραμένει άσκαφο. Η πληθώρα των κινητών ευρημάτων έχει περισυλλεγεί κυρίως στη βορειοανατολική κλιτύ της ακρόπολης.³ Πολλαπλά στοιχεία συνηγορούν προς μια ταύτιση του χώρου

* Ευχαριστίες οφείλω στον Α. Μαζαράκη Αινιάνα για τη συνεργασία και την παραχώρηση του υλικού, όπως και στους Ι. Λεβέντη, Κ. Clinton, Ι. Λώλο και Α. Γούναρη για εκτενή συζήτηση, υποδείξεις και ανταλλαγή απόψεων. Την Π. Παπαγγελή ευχαριστώ για συστηματική βοήθεια στο Μουσείο Ελευσίνας, όπως και τον Dr. Achim Heiden από το φωτογραφικό αρχείο του DAI Athen. Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ/ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ Κ.Α. 70/3/7233 (διδαστορική διατριβή), για το οποίο πολλά οφείλω στη Ν. Κούρου.

1. Χάρτης ΓΥΣ, Νήσοι Αιγαίου 1:50.000, αρ. 251, Κύθνος. Ύψόμετρο 147 μ. Βλ. τοπογραφικό διάγραμμα αρχαίας πόλης Κύθνου, Mazarakis Ainian 1998, 398, εικ. 2-3, τοπογραφική πινακίδα 14 και Μητσοπούλου 2005β, 336, εικ. 1: Ομάδα 14. Η έκταση της τειχισμένης πόλης ήταν περί τα 280 στρέμματα.

2. Έρευνες υπό τη διεύθυνση του καθ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος. Οι επιφανειακές έρευνες που αποτελούν τη βάση της παρούσας μελέτης έγιναν υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι έρευνες διενεργούνται με την άδεια και σε συνεργασία με την ΚΑ' ΕΠΚΑ.

3. Οι προκαταρκτικές εκθέσεις για την Επιφανειακή Έρευνα Κύθνου (Mazarakis Ainian 1998, 370-371 και σημ. 67, 37. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159-175 και σημ. 32. Μαζαράκης Αινιάν 2005, 154-186) και τις ανασκαφές των ετών 2002-2005 στο ιερό του Μεσαίου Πλατώματος (Mazarakis Ainian 2005, 100 και σημ. 80) αναφέρονται συνοπτικά και στο υλικό από τους αποθέτες του ιερού της ακρόπολης. Αποδίδουν το αρχικό στά-

με ιερό της Δήμητρας, κατά τους κλασικούς τουλάχιστον χρόνους. Στην επιφάνεια διακρίνονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δύο ορθογώνιων ναόσχημων οικοδομημάτων (Κτίρια 1-2),⁴ δύο βωμών και δύο ακόμη κτισμάτων (Κτίρια 3-4) (εικ. 1β, αρ.1, 3).

Το ιερό παρουσιάζει ενδείξεις χρήσης τουλάχιστον από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ., όπως υποδεικνύει το πλούσιο υλικό των λύχνων (εικ. 2α)⁵ και λίγων οστράκων γραπτών αγγείων.⁶ Ο κύριος όγκος του υλικού χρονολογείται από τις αρχές του 5ου ως το α' μισό του 4ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία το φάσμα των ευρημάτων παρουσιάζει και την μεγαλύτερη ποικιλία.⁷ Προέρχεται από τους εν αποσυνθέσει αποθέτες του ιερού: στο λιθοσωρό του Κτιρίου 3 και στο Κτίριο 4 στη ΒΑ κλιτύ του λόφου (εικ. 1β, αρ. 2-3).⁸ Δεν λείπουν και τα ευρήματα των ελληνιστικών χρόνων, τείνουν όμως να περιοριστούν σε λύχνους ανατολικών κυρίως εργαστηρίων (εφεσιακοί, κνιδιακοί, δηλιακοί κ.ά.),⁹ δίχως πλέον παρουσία χαρακτηριστικής κεραμικής ή και ειδωλίων. Συνάγεται μια αισθητή αλλαγή στις πρακτικές παραγωγής και ανάθεσης. Η χρήση του χώρου κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους προκύπτει από τους ελάχιστους λύχνους,¹⁰ ενώ σποραδική χρήση ως την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας, τον 6ο αι. μ.Χ., υποδεικνύει μια βάση λύχνου με εμπέστο φυλλωτό κόσμημα στην επιφάνεια έδρας (εικ. 2β).¹¹

Τα επιφανειακά κινητά ευρήματα συνθέτουν έναν ολοκληρωμένο εξοπλισμό ιερού και καλύπτουν σχεδόν όλες τις αναμενόμενες κατηγορίες σε

διο της επεξεργασίας των δεδομένων, όπως παρουσιάστηκαν στη μεταπτυχιακή εργασία Μιτσοπούλου 1995. Συνοπτική έκθεση της κεραμικής από την Επιφανειακή Έρευνα παρουσιάζεται στο Μητσοπούλου 2005β, 293-358. Εξαιρούνται οι ενσφράγιστες λαβές αμφορέων (Ε. Παπανικολάου, Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων από την Κύθνο, *ΕΕΚΜ* 2005, 74-93) και οι πίθοι με ανάγλυφη διακόσμηση (μελέτη Α. Μαζαράκη Αινιάνος, βλ. προκαταρκτικά Μητσοπούλου 2005β, 297-298, 337-339, εικ. 2-4).

4. Μαζαράκης Αινιάν 2005, 159 και 173, εικ. 9. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, πίν. 77α-β.

5. Τύπος 2Β της Αγοράς, *Agora* IV, 9-11, πίν. 29, 7ος-6ος αι. π.Χ.

6. Μητσοπούλου 2005β, 313-314, 350, εικ. 15.1. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159-160, εικ. 12.

7. Στον κατάλογο περιλαμβάνονται 1063 θραύσματα κεραμικής, φωτιστικού εξοπλισμού και ειδωλίων. Συνοπτικά για τις κατηγορίες, Μητσοπούλου 2005β, 310-335 και 350-358, εικ. 15-23.

8. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, πίν. 79α.

9. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 167-168, εικ. 22-23. Μητσοπούλου 2005β, 315-316, 350, εικ. 15.5-13.

10. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 168, εικ. 23.3.

11. (Αρ. ευρ. Β'02/Πλ 355). Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 168, εικ. 23.2. *Agora* VII, 7. Για διόρθωση των χρονολογήσεων, Karivieri 1996, 44-47. Περαιτέρω βιβλ. στο Μητσοπούλου 2005β, 316, σημ. 72. Στην εικ. 2 εικονίζονται επιλεκτικά ευρήματα, βάσει Μητσοπούλου 2007: εικ. 2α = αρ. 1, εικ. 2β = αρ. 355, εικ. 2γ = αρ. 276, εικ. 2δ = αρ. 277.

ένα ιερό Δήμητρας κλασικών χρόνων, παρά την έντονη φθορά και αποσπασματικότητά τους (εικ. 3.α-ι).¹² Εκτός από τους λύχνους, απαντούν πολύμυξα φωτιστικά σκεύη, ειδώλια γυναικών, υδριαφόρων,¹³ παιδιών (κυρίως αγοριών), ζώων (χελώνες και χοιρίδια), ειδικής χρήσης σκεύη όπως κερνοειδής δακτύλιος με υδρίσκες, υδρίες, αναθηματικές υδρίσκες, αλλά και μια σπάνια κατηγορία τελετουργικών αττικών αγγείων, ατεκμηρίωτη εκτός Αττικής, στην οποία θα επικεντρωθούμε παρακάτω.

Παρά την έλλειψη συστηματικά δημοσιευμένων συνόλων από τις γειτονικές Κυκλάδες, στην ερμηνεία του εξοπλισμού βοηθά η αντιπαραβολή προς ιερά Δήμητρας κλασικών χρόνων που είναι ταυτισμένα με ασφάλεια, όπως στο Δίον ή στην Κόρινθο¹⁴ και οι αποθέτες της Χώρας¹⁵ και του Σαγκριού Νάξου.¹⁶ Για το πλούσιο υλικό των πήλινων πολύμυξων φωτιστικών σκευών που υποδηλώνουν έντονη νυχτερινή δραστηριότητα,¹⁷ τα γνωστότερα παράλληλα προέρχονται από το ιερό της Δήμητρας Μαλοφόρου στη Σικελία.¹⁸ Παράλληλα προσφέρει όμως και η ίδια η περιοχή των Κυκλάδων, από τους αποθέτες του Θεσμοφορίου στη Χώρα Νάξου,¹⁹ αλλά και το λεγό-

12. Μητσοπούλου 2005β, 310-335. Μητσοπούλου 2007. Στην εικ. 3 εικονίζονται επιλεκτικά ευρήματα, βάσει Μητσοπούλου 2007. Υδρία, εικ. 3α-β = αρ. 72. Ειδώλια κοριτσιών, εικ. 3γ = αρ. 110, εικ. 3δ = αρ. 111, εικ. 3ε = αρ. 30. Ειδώλιο αγοριού, εικ. 3στ = αρ. 153. Ειδώλιο χοιριδίου, εικ. 3ζ = 230. Πολύμυξα φωτιστικά σκεύη, εικ. 3η-ι = Γ1 και Β3.

13. Βλ. εκτενέστερα σημ. 121.

14. Βλ. άρθρα των Σ. Πινγιάτογλου και Ν. Bookidis στον παρόντα τόμο, όπου βιβλιογραφία.

15. *ΑρχΔελτ* 14, 1931-32, παράρτημα, 50. *ΑρχΔελτ* 16, 1960, Χρονικά, 251. *ΑρχΔελτ* 18, 1963, 275, πίν. 319. Bikakis 1985, 254-256, πίν. 54b. Ματθαίου 1998, 419-422, πίν. 73. *SEG* XLII 768, 1806. Στο σύνολό τους παραμένουν αδημοσίευτοι, ορισμένες κατηγορίες εκτίθενται στο Αρχ. Μουσείο Χώρας Νάξου.

16. *Πρακτ* 1976 (Β. Λαμπρινουδάκης), 299-302. *Πρακτ* 1979 (Β. Λαμπρινουδάκης), 252-254. Σημαντώνη-Μπουρνιά 2001, 27-31. Lambrinoudakis – Gruben – Ohnesorg – Korres – Bilis – Magnisali – Simantoni-Bournia 2002, 387-406. Lambrinoudakis 2008, 93-97, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία. Παραμένει ανοιχτό το θέμα εάν μια διαμορφωμένη λατρεία της θεάς Δήμητρας μπορεί να τεκμηριωθεί για την περίοδο πριν τον 4ο αι. π.Χ., μαζί με εκείνη του Απόλλωνα.

17. Βλ. γενικά Bailey 1975, 89 και σημ. 7. Palaiokrassa 2005, 366, 372, αρ. 1365.

18. Gabrici 1927, 369-371, εικ. 163. Hermanns 2006, 22-23, πίν. 11. Πρόσφατα δημοσιεύθηκαν πολύμυξοι λύχνοι και από το ιερό της Δήμητρας στο Δίον, Πινγιάτογλου 2005, 22-24, 36-37, 125, πίν. 15, K32-33.

19. Bikakis 1985, 254-256, εικ. 54β.

μενο Θεσμοφόριο²⁰ στο Ξώμπουργο Τήνου, με ένα μνημειακό τύπο πολύμυξου φωτιστικού σκεύους εγχώριας παραγωγής.²¹

Η περιοχή του ιερού δεν έχει ακόμη δώσει επιγραφικά τεκμήρια, εκτός από δύο αποσπασματικές εγχάρακτες επιγραφές (graffiti) σε θραύσματα αττικών μελαμβαφών αγγείων 5ου αιώνα π.Χ.²² Ένα θραύσμα χείλους αττικού μελαμβαφούς σκύφου φέρει εξωτερικά το graffito *ἱερά* [(εικ. 2γ).²³ Αντίστοιχες επιγραφές έχουν εντοπιστεί και σε ικανό αριθμό οστράκων, μελαμβαφούς κυρίως επιτραπέζιας κεραμικής του ανασκαμμένου ιερού στο «Μεσαίο Πλάτωμα» του Βρυόκαστρου (αττικοί σκύφοι, κάνθαροι, σκύφοι κ.ά.)²⁴ Θα μπορούσε να υποδεικνύει ότι πρόκειται για συμποσιακά σκεύη ιδιοκτησίας του ιερού.²⁵ Αντίστοιχα ενεπίγραφα σκεύη απαντούν συχνά σε ιερά διάφορων θεοτήτων κλασικών χρόνων²⁶ που βρίσκονται στη σφαίρα επιρροής της αττικής λατρείας.²⁷ Η παρουσία τους σε δύο γειτονικά κυθνιακά ιερά υποδεικνύει αρχικά μια ομοιότητα στον τρόπο λειτουργίας και διαχείρισης των ιερών, όχι όμως και περαιτέρω συνάφεια ή και ταυτότητα των

20. Δεν επεκτεινόμαστε εδώ στον παλαιότερο ευρύτερο αντίλογο προς την ταύτιση του χώρου με ιερό. Βλ. Μητσοπούλου 2007, 70-72, όπου βιβλιογραφία.

21. Για τη θέση: Κοντολέων 1952, 531-540. Κοντολέων 1953, 258-267. Κουρου 2002, 255-268. Κουρου 2005, 23-29. Κουρου 2008, 78-82. Για τα φωτιστικά σκεύη: Μητσοπούλου 2005β, 319-320, σημ. 78. Μητσοπούλου 2005α, 59.

22. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159 και 161, εικ. 13.1-2 (το αρ. 2 εικονίστηκε ανάποδα). Μητσοπούλου 2005β, 355, εικ. 20.4-5.

23. Αρ. ευρ. Β'95/Plgr 1: διάμ. χείλους 0,15 μ., πάχ. 0,055-0,04 μ., ύψος γραμμάτων: 0,09 μ., πλ. λέξης: 0,26 μ. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159 και 161, εικ. 13.1. Μητσοπούλου 2005β, 301, 301 σημ. 25 και 355, εικ. 20.5.

24. Για την πρόσφατη ανασκαφή, βλ. γενικά Mazarakis Ainian 2005, 87-103. Μαζαράκης Αινιάν και Μητσοπούλου 2007, 307-384, και ειδ. 326, σημ. 114 και 383, εικ. 138β. Με έξι καταγεγραμμένα παραδείγματα, η λέξη *ἱερά* κατέχει υψηλό ποσοστό στο βραχύ κατάλογο των εικοσιεννέα συνολικά graffiti του ιερού του Μεσαίου Πλατώματος.

25. Η πρώτη που σχολίασε εκτενώς αντίστοιχα graffiti είναι η Talcott 1936, 353-345.

26. Μελαμβαφή όστρακα από την Ακρόπολη των Αθηνών φέρουν επίσης την επιγραφή *ἱερόν* ή *ἱερά*, ενώ η λέξη *ἱερόν* βρίσκεται χαραγμένη και στη βάση ενός μελαμβαφούς σκύφου από την Ελευσίνα (αρ. ευρ. 4194), Talcott 1936, 354 και σημ. 2. Από την Ελευσίνα προέρχεται και ένας λύχνος που φέρει την επιγραφή *ἱερόν* στον δίσκο, Κόκκου-Βυριδή 1999, 253, πίν. 39, αρ. 253. Για τα άφθονα όστρακα από την αθηναϊκή Ακρόπολη, Graef και Langlotz 1933, 119-121, αρ. 1368 - 1404. Εγχάρακτη επιγραφή *ἱερός* φέρει στον ώμο και ένας άβαφος πήλινος ασκός, από την «ιερατική οικία» στο ιερό του Απόλλωνος Ζωστήρα στην Αττική, Σταυρόπουλλος 1938, 25-26 εικ. 28. Αττικές μελαμβαφείς πυξίδες, πινάκια, σκύφοι και «αλατοδοχεία» από το ιερό των Καβείρων στην Ηφαιστεία Λήμνου φέρουν στον πυθμένα την εγχάρακτη ή γραπτή επιγραφή *ἱερά* ή *ἱερός*: Beschi 1997, 100-132. Για δημόσια και ιερά ενεπίγραφα συμποσιακά σκεύη, αρχαϊκών όμως χρόνων, Kron 1984, 292-297 και 294-295, με σαφή διαχωρισμό των αρχαϊκών παραδειγμάτων από εκείνα της αθηναϊκής Αγοράς της περιόδου της Δημοκρατίας.

27. Η Ηφαιστεία υπήρξε εξάλλου αθηναϊκή κληρουχία, Cargill 1995, 4-6, 138-157.

λατρειών. Τα εγχάρακτα γράμματα ΚΤΕ στο εξωτερικό αττικής αρυβαλλοειδούς ληκύθου²⁸ δεν έχουν ερμηνευτεί (εικ. 2δ).²⁹

II. Το ελευσινιακό σκεύος στην Κύθνο και η σημασία της παρουσίας του

Από τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε μια ομάδα δέκα μικρών οστράκων που αναγνωρίζονται ως θραύσματα του αττικού ελευσινιακού τελετουργικού σκεύους, του λεγόμενου «κέρνου» ή «πλημοχόης»³⁰. Τα πρώτα θραύσματα της κατηγορίας αναγνωρίστηκαν ήδη κατά την προκαταρκτική μελέτη των κινητών ευρημάτων του ιερού της ακρόπολης Κύθνου (εικ. 4α, εικ. 8-9).³¹ Η άμεση διαπίστωση ότι η ανεύρεση του σκεύους εκτός Αττικής ήταν σπανιότατη και ότι στην έρευνα επικρατεί μια γενικευμένη σύγχυση σχετικά με το ιδιαίτερο αυτό σχήμα και τις τυπολογικές υποκατηγορίες του, έστρεψε την έρευνά μας προς την προσπάθεια ερμηνείας της παρουσίας του σκεύους στην Κύθνο, αλλά και την κατανόηση της πραγματικής χρήσης του.

Τα γνήσια αττικά ελευσινιακά αγγεία κλασικών και ελληνιστικών χρόνων απαντούν σε πολλές παραλλαγές, με κυριότερο παράγοντα διαφορο-

28. Αρ. ευρ. Β' 95/Πgr 2, βλ. Μητσοπούλου 2005β, 355, εικ. 20.4. Κοντά στο *Agora* XII, 315-316, αρ. 134, πίν. 38, ωστόσο το θραύσμα είναι μικρό για ασφαλή ταύτιση.

29. Ενδεχομένως αποτελούν αρχικά όνοματος αναθέτη (ή χρήστη του σκεύους) σε βραχυγραφία. Η δακτυλιόσχημη βάση τροχήλατου αγγείου 4ου αι. π.Χ. από την Πίστιρο φέρει εγχάρακτα τα γράμματα ΚΤ. Κατά τη Domaradzka πρόκειται ίσως για αρχικά ονομάτων, της θεότητας και του αναθέτη: Domaradzka 2007, 225, αρ. 9 και 232, εικ. 1.9 (οφείλω την υπόδειξη της παραπομπής στον καθηγητή Α. Χανιώτη). Μάλλον απίθανη είναι η ερμηνεία των γραμμάτων ως αριθμητική επιγραφή στο αττικό αλφαβητικό σύστημα, βλ. σχετικά Woodhead 1992², 111 και Tod 1950, 137-1394.

30. Κέρνος: κατά Αθ. XI 478c-d, 476e-f. Bignasca 2005, 251, αρ. 618-619. Πλημοχόη: κατά Αθ. XI 496a και Ησύχιο στο λ. *Πλημοχόη*. Krauskopf 2005, 253, αρ. 641, 643.

31. Παρουσιάστηκαν συνοπτικά στην μεταπτυχιακή μου εργασία (1995, αδημοσίευτη). Δημοσιεύθηκαν άμεσα στο Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 172-173, εικ. 28 και στο Mazarakis Ainian 1998, 371. Κατόπιν στο Μητσοπούλου 2005β, 325-331, 357, εικ. 22.2-9. Σχολιάστηκαν από Clinton 2008, 60 (αρ. 36) και Clinton 2009a. Στην ταύτιση των ισχνών πήλινων σπαραγμάτων οδηγήθηκα το 1994 μέσω της μελέτης Bakalakis 1991, και ειδ. 116, εικ. 3: το εικονιζόμενο αδρό σκεύος Β22 με τις σχηματοποιημένες «κοτυλίσκες» (Photo D-DAI-ATH-1971/1552) προσέφερε ένα στενό παράλληλο για το δυσερμηνευτο ως τότε θραύσμα Β' 92/Πδ 1 (= Κ.1 = αρ. 1), επιτρέποντας την κατοπινή αναγνώριση εννέα ακόμη θραυσμάτων από αποφύσεις (ονομαζόμενες συνήθως «σχηματοποιημένες κοτυλίσκες»). Εικ. 4α = αρ. 279, εικ. 4β = αρ. 280, εικ. 4γ = αρ. 281, εικ. 4δ = αρ. 282, εικ. 4ε = αρ. 283, εικ. 4στ = αρ. 284, εικ. 4ζ = αρ. 285, εικ. 4η = αρ. 286, εικ. 4θ = αρ. 288, εικ. 4ι = αρ. 289 (αρίθμηση βάσει καταλόγου Μητσοπούλου 2007, I).

ποίησης την παρουσία –ή μη– πλαστικών αποφύσεων ή επίθετων κοτυλίσκων στον ώμο τους (εικ. 5-6). Η απλή σχηματική εκδοχή συζητήθηκε για πρώτη φορά από τους νομισματολόγους³² κατά την προσπάθεια κατανόησης του μικρού παραπληρωματικού συμβόλου που κοσμούσε αθηναϊκά νομίσματα της νέας τεχνοτροπίας. Ο Beulé τότε πρότεινε το συσχετισμό του με ένα από τα τρία σκεύη που παραδίδονται από τις πηγές ως σχετιζόμενα με τα Ελευσίνια Μυστήρια, τον κέρνο, την κοτυλίσκη και την πλημοχόη, επιλέγοντας το τρίτο. Το σχήμα έγινε ευρύτερα γνωστό το 1895, κατά την ανεύρεση του ερυθρόμορφου αναθηματικού πίνακα της Νίννιον στο ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα.³³ Το 1882 είχαν ήδη βρεθεί τα πρώτα πραγματικά αγγεία στις ίδιες ανασκαφές, στον περιβάλλοντα χώρο του ελευσινιακού Τελεστηρίου.³⁴ Η ομοιότητα εικονιζόμενων και πραγματικών σκευών έγινε άμεσα αντιληπτή από τους ανασκαφείς και μελετητές. Έκτοτε η έρευνα αναζητά μια ολοκληρωμένη και τεκμηριωμένη ερμηνεία για τον ακριβή προορισμό και τη χρήση του σκεύους, τη σχέση μεταξύ των σχηματικών παραλλαγών και υποκατηγοριών, αλλά και την ορθή προσέγγιση της αρχαίας ονομασίας του.³⁵

Η διάδοση του ελευσινιακού αυτού σκεύους είναι στενότερη και περιορίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά εντός Αττικής.³⁶ Εκτός Αθηνών, το σχήμα απαντά συστηματικά στην ευρύτερη περιοχή της Λαυρεωτικής και ιδίως στις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις της.³⁷ Εκτός Αττικής έχουν αναφερθεί ελάχιστα παραδείγματα από την Αλεξάνδρεια, ενώ πιθανώς ένα παράδειγμα βρέθηκε στο ιερό της Δήμητρας στη Μυτιλήνη.³⁸ Όλα τα παραδείγ-

32. Beulé 1858, 155-157.

33. *Πρακτ* 1895 (Α. Σκιάς), 171. von Fritze 1897, 164. Κουρουνιώτης 1898, 21-28. Rubensohn 1898, 294-297. Σκιάς 1901, 1-39. Πρόσφατα, Tiverios 2008, αρ. 66 (λ. Π. Παπαγγελή, 150-151). Εδώ στον τόμο Λεβέντη, εικ. 8.

34. *Πρακτ* 1882 (Δ. Φίλιος), 89 και σημ. 2. *Πρακτ* 1884 (Δ. Φίλιος), 4-5, σημ. 2. Φίλιος 1885, 171-174. *Πρακτ* 1894 (Α. Σκιάς), 16.

35. Φίλιος 1885. Κουρουνιώτης 1898. Δραγούμης 1901. von Fritze 1897. Rubensohn 1898. Thompson και Burr-Thompson 1987, 447-450. Pollitt 1979. Ellis Jones 1982. Bakalakis 1991. *Agora* XXXI (Μ. Miles). Bignasca 2005. Krauskopf 2005. Μητσοπούλου 2007, Μέρη II-III.

36. Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην Ελευσίνα, αθηναϊκή Αγορά και ιδίως ο εγγύτερος περιβάλλον χώρος του έν ἄστει Ελευσινίου, Κεραμεικός, ἄξονας Ιεράς Οδού, Λαυρεωτική, ΝΑ Αττική. Για βιβλιογραφία βλ. παρακάτω σημ. 69 και Μητσοπούλου 2005β, 326-328, σημ. 101.

37. Ellis Jones 1982. Τσαΐμου και Οικονομάκου 1998.

38. Ο απλός τύπος (δίχως κοτυλίσκες ή αποφύσεις στον ώμο) έχει βρεθεί δύο φορές στην Αλεξάνδρεια, Pollitt 1979, 229, σημ. 22 με βιβλιογραφία (αντίθετα η S. Rotroff τα θεώρησε θυμιατήρια, *Agora* XXIX, 212 και σημ. 47) και πιθανώς –με επιφύλαξη– μια φορά στο ιερό της Δήμητρας στη Μυτιλήνη, Cronkite 1997.

ματα εκτός Αθηνών ανήκουν στον λεγόμενο απλό τύπο, χωρίς αποφύσεις ή κοτυλίσκες, ενώ τα σύνθετα παραδείγματα προέρχονταν ως τώρα αποκλειστικά από το ιερό της Ελευσίνας, την αρχαία Αγορά ή την Ιερά Οδό προς Ελευσίνα.

Τα αττικά ελευσινιακά σκεύη εντοπίζονται στην Κύθνο για πρώτη φορά εκτός του άξονα Αθηνών-Ελευσίνας και ανήκουν στο υλικό των αποθετών ενός ιερού Δήμητρας. Το σύνολο των θραυσμάτων ανήκει στον ίδιο σύνθετο τύπο με σχηματοποιημένες αποφύσεις,³⁹ είναι όμως τόσο αποσπασματικά που δεν επιτρέπουν μια ειδικότερη τυπολογική κατάταξη (εικ. 4).

Μόνο γενικές παρατηρήσεις για το σχήμα και τον τύπο τους μπορούν να σημειωθούν: ο σύνθετος τύπος παρουσιάζει βασικές τυπολογικές ομοιότητες προς την απλή εκδοχή του ελευσινιακού σκεύους. Οι ομοιότητες αυτές υποδεικνύουν, αλλά δεν αποδεικνύουν τον παρόμοιο τρόπο χρήσης των δύο παραλλαγών του (εικ. 5α-β).⁴⁰ Κατά τη δική μας πρόταση κατάταξης,⁴¹ η τυπολογική διαφοροποίηση μεταξύ σύνθετων και απλών εκδοχών ενδέχεται να έχει (και) χρονολογική εξήγηση, καθώς στην πρώιμη φάση (5ου αι. – μέσα 4ου αι. π.Χ.) συνυπάρχουν παράλληλα ο σύνθετος και ο απλός τύπος με τις υποδιαίρέσεις τους. Κατά την μετάβαση προς την ελληνιστική περίοδο αντίθετα, ο σύνθετος τύπος τείνει να εκλείψει, ενώ επιβιώνει αναμορφωμένος, απλοποιημένος και προβεβλημένος στην εικονογραφία των αθηναϊκών νομισμάτων ο απλός μόνο τύπος.⁴² Εικονογραφικά στοιχεία στην αγγειογραφία⁴³ διαθέτουμε μόνο για τον 4ο αιώνα π.Χ., αποκλειστικά για την

39. Συχνά θεωρούνται «κοτυλίσκες», κατά τον ορισμό του κέρνου από τον Αθήναιο: Αθ. XI 478c-d και 476e-f. Φίλιος 1885, πίν. 9, 5 και 7-9. Pollitt 1979, 209, πίν. 67c. Bakalakis 1991, 116-117, εικ. 3.5. Παπαγγελή 2002, 26. Bignasca 2005, 251, αρ. 625. Ο σύνθετος τύπος κατατάσσεται ως τύπος Γ.Ι.β της νέας τυπολογικής ταξινόμησης του σχήματος, Μητσοπούλου 2007, Μέρος II. Βλ. προσεχώς Μητσοπούλου, υπό έκδοση.

40. Μεγάλο μέρος των ερευνητών τείνει να διαχωρίσει τον προορισμό των απλών και σύνθετων ελευσινιακών σκευών, διαφοροποίηση που διατυπώνεται και με τη διαφορετική ονομασία που προτείνεται για απλά και σύνθετα σκεύη: πλημοχή – κέρνος. Κυριότεροι εκφραστές, ο F. Brommer 1980, 544-549, και ακολούθως οι M. Miles (*Agora* XXXI), I. Krauskopf (Krauskopf 2005, 252-255) και K. Clinton (Clinton 2009a).

41. Βλ. παραπάνω σημ. 39.

42. Για τη χρονολογία των νομισμάτων, Kroll 1992, 355-356 και *Agora* XXVI: αρχικά ως παραπληρωματικό σύμβολο, OM 8, Περίοδος Α, 350-330 π.Χ. κ.ε. Κατόπιν ως αυτόνομος τύπος, OM 61, Περίοδος Β, 3ος αι. π.Χ.

43. Αγγειογραφία: 1) Πίνακας της Νίνιον: Tiverios 2008, 129-131 και αρ. κατ. 66, σ. 150 (P. Papangeli). Clinton 1992, 73-75, 136 με προγενέστερη βιβλιογραφία. 2) Πώμα πυξιδας Βοστώνης, *BMFA* 03.877a-c: αποδίδεται στον Ζ. του Μαρσύα, Leventi 2007, 122-124, σημ. 56, εικ. 12. Mitsopoulou, υπό έκδοση (α). Μικροτεχνία: 1) Ζεύγος χρυσών ελασμάτων συλλογής Σταθάτου: Amandry 1953, 85-89, αρ. 230-1, πίν. 34. Krauskopf 2005, 254, αρ. 652.

απλή τυπολογική εκδοχή. Τα θραύσματα της Κύθνου είναι προγενέστερα των πρώτων απεικονίσεων του σκεύους στην τέχνη, κατά το α' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Όπως έχουμε υποστηρίζει,⁴⁴ το αγγείο συνιστά το κατεξοχήν πομπικό σκεύος των Ελευσινίων Μυστηρίων, τόσο στην απλή όσο και στη σύνθετη εκδοχή του.⁴⁵ Χρησιμεύει πιθανώς για τη μεταφορά του τελετουργικού ροφήματος, του *κυκεώνα*.⁴⁶ Βάσει νέων εικονογραφικών τεκμηρίων επιβεβαιώνεται ότι χρησιμοποιείται επιπλέον και κατά την τελετή λήξης των Μυστηρίων, τις ομώνυμες *Πλημοχές*, πριν ή κατά την αναπαράσταση της συμβολικής αναχώρησης του Τριπτόλεμου προς την οικουμενική αποστολή του ελευσινιακού διδάγματος.⁴⁷ Σε αυτά τα αγγεία οφείλει την ονομασία της η καταληκτήρια ημέρα των Μυστηρίων, μετά την 21η του μηνός Βοηδρομιώνος.⁴⁸

Διαφορετική ωστόσο είναι η προσέγγιση του K. Clinton. Σε πρόσφατη ανακοίνωση⁴⁹ πρότεινε ότι ο εντοπισμός του σύνθετου τύπου σκευών στην Κύθνο συνιστά ένδειξη για τη χρήση του σκεύους στην κατανάλωση του κυκεώνα κατά τα Θεσμοφόρια, ενώ ο απλός τύπος παραμένει συνδεδεμένος με τα Ελευσίνια Μυστήρια και την τελετή *Πλημοχές*. Τείνει επομένως να

Mitsopoulou, υπό έκδοση (α), με νέες απεικονίσεις και σχέδιο της παράστασης. Ακολουθώ Clinton 2009a, 242. 2) Η συχνή απεικόνιση του σκεύους στις χάλκινες αθηναϊκές κοπές και στα νομισματομορφα σύμβολα ελευσινιακής θεματολογίας, από το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και εξής, συνιστά αλλαγή σε σχέση με τη φειδωλή αντιμετώπιση της αγγειογραφίας της όψιμης κλασικής περιόδου.

44. Η πρόταση ερμηνείας βασίζεται κυρίως στα ισχνά εικονογραφικά δεδομένα αλλά και στο σχήμα του σκεύους, βλ. Μητσοπούλου 2007, Μέρη II και III. Mitsopoulou, υπό έκδοση (α).

45. Δεν ακολουθούμε τον τρόπο τυπολογικής κατάταξης των αγγείων που υιοθετείται από τους συγγραφείς του *ThesCRA V*, Bignasca και Krauskopf, αλλά και Clinton 2009a, που τείνουν να διαχωρίζουν τη σύνθετη από την απλή παραλλαγή ως προς τον τρόπο χρήσης τους (κέρνος – πλημοχή).

46. Delatte 1955. Για τον κυκεώνα στα Ελευσίνια Μυστήρια, Kerényi 1967, 86, σημ. 173. Burkert 2004, 94. Krauskopf 2005, 253. Parker 2005, 354. Συνοπτικά, Tiverios 2008, 130-131. Παλαιότερα Nilsson 1935, 122-123. Mitsopoulou, υπό έκδοση (α), εικ. 1, 9-10, 14, 16.

47. Σοφ. *Τριπτ.*, fr. 598 (Pearson 1917, 244-245) και Ξεν. *Ελλ.* VI 3, 6. Raubitschek και Raubitschek 1982, 112. Mitsopoulou, υπό έκδοση (α), εικ. 4-6.

48. Αθ. XI 496a. Για τα εικονογραφικά στοιχεία, βλ. παραπάνω σημ. 43 (Μικροτεχνία, αρ. 1) και σημ. 47. Ο Parker 2005, 350, σημ. 100 και 476 υποστηρίζει βάσει της IG II² 1072.3 ότι η τελευταία ημέρα των Μυστηρίων τοποθετείται πριν την 23η Βοηδρομιώνος. Ο Robertson 1998, 565 δεν θεωρεί πιθανή τη λήξη μετά την 21η Βοηδρομιώνος. Για την αναχώρηση της πομπής προς Ελευσίνα, Graf 1996, 61-64.

49. Clinton 2009, 242. Την πρόταση θα συζητήσουμε εκτενώς αλλού. Τον ευχαριστώ ιδιαίτερα που έθεσε εξ αρχής στη διάθεσή μου το δημοσίευτο χειρόγραφο.

προσδώσει διαφορετική τελετουργική χρήση στις δύο υποκατηγορίες, όπως και οι προγενέστεροι μελετητές.

Ιδιαίτερη όμως σημασία έχει και ο γραπτός διάκοσμος που συχνά φέρουν στον ώμο τους τα σκεύη (εικ. 11).⁵⁰ Τα γραπτά σχέδια ερμηνεύτηκαν ορθά ήδη από τον Rubensohn στα τέλη 19ου αιώνα,⁵¹ ενώ ο Beazley ανακεφαλαίωσε τα διαθέσιμα στοιχεία,⁵² επαναφέροντας το ερευνητικό ενδιαφέρον πριν τα μέσα του 20ου αιώνα. Αμφότεροι κατέδειξαν ότι ο γραπτός ερυθρός γεωμετρικός διάκοσμος στον ώμο των σκευών αποτελεί μια σχηματική απόδοση του μεταλλικού «δεσμού», του κυλινδρικού στελέχους σύνδεσης φυτικών στοιχείων. Ο δεσμός χρησίμευε και για τη στερέωση των φυλλωτών κλάδων μυρτιάς, συνθέτοντας τους λεγόμενους «βάκχους» των μυστών (εικ. 12α-β).⁵³ Συχνά αυτός εικονίζεται και ως αυτόνομο αντικείμενο στην ελευσινιακή εικονογραφία και τα αθηναϊκά νομίσματα.⁵⁴

Όμως, το μοτίβο του δεσμού φαίνεται ότι δεν τοποθετείται στον ώμο των αγγείων μόνον ως απλό διακοσμητικό στοιχείο. Το δεύτερο μοτίβο που ενίοτε διασώζουν τα αγγεία στον ώμο τους συνίσταται από τρεις ή τέσσερις φυλλωτές συστάδες, οι οποίες μεταξύ τους παρουσιάζουν κενά διαστήματα.⁵⁵ Οι φυλλωτές συστάδες σε συνδυασμό με τους δεσμούς —όταν διατηρούνται και οι δύο— συνθέτουν την ολοκληρωμένη εικόνα μιας πράσινης φυλλωτής στεφάνης στερεωμένης με τους ερυθρούς (μεταλλικούς, χάλκινους;) δεσμούς.⁵⁷ Ο γραπτός αυτός διάκοσμος κοσμεί τα ελευσινια-

50. Ο γραπτός διάκοσμος έχει κυρίως διασωθεί και παρατηρηθεί στα αγγεία του απλού τύπου. Ορισμένα σκεύη του σύνθετου τύπου φέρουν επίσης λευκή ταινία με ίχνη χρώματος σε χαμηλότερο σημείο του σώματος, εφόσον ο ώμος είναι κατελιγμένος από τον πλαστικό διάκοσμο, βλ. Παπαγγελή 2002, 26. Συνεπώς το γραπτό κόσμημα χαρακτηρίζει ευρύτερα τα ελευσινιακά σκεύη, ανεξαρτήτως των τυπολογικών υποκατηγοριών τους.

51. Rubensohn 1898, 298, εικ. 14.1-2.

52. Beazley 1941, 1-7.

53. Διαπραγμάτευση του θέματος του δεσμού εκτενώς στο Bérard 1985, 17-33.

54. Σήμερα πλέον οι περισσότεροι μελετητές της ελευσινιακής εικονογραφίας έχουν αποδεχθεί την ερμηνεία του λεγόμενου ελευσινιακού δεσμού / bakchos ring (Eleusis ring κατά Kroll): Clinton 1992, 49, σημ. 102. *Agora* XXVI, 28, σημ. 23-24. Τιβέριος 2004, 410 και σημ. 18. Tiverios 2008, 130. Τιβέριος στον παρόντα τόμο, σ. 29, σημ. 52. Schaubert 2005, 385-389. Πρβλ. Μ. Τιβέριος, Αττικά «Εραλδικά» και «Νέας Τεχνολογίας» νομίσματα και οι σχέσεις τους με τους παναθηναϊκούς αμφορείς, στο *Κερμάτια φιλίας. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τ. Α, Αθήνα 2009, 59 και σημ. 21.

55. Παπαγγελή 2002, 23, 256.

56. Για το ενδεχόμενο το ερυθρό χρώμα να συνιστά σύμβαση στην απόδοση του μετάλλου, Walter-Karydi 2002, 88: υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει συνεπής σύμβαση στη χρωματική απόδοση των αντικειμένων.

57. Δεν υπάρχει ως σήμερα δημοσιευμένο παράδειγμα το οποίο να διασώζει ταυτόχρο-

κά αγγεία τουλάχιστον από τα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ.⁵⁸ Τίθεται συνεπώς το ερώτημα εάν το ελευσινιακό σκεύος αποτελούσε κάποτε φορέα μιας πραγματικής φυλλωτής μύρτινης στεφάνης με μεταλλικούς δεσμούς, και όχι μόνο ενός γραπτού υποκατάστατου: στο ενδεχόμενο αυτό, το μεταλλικό εξάρτημα δεν θα περιοριζόταν σε έναν ρόλο διακοσμητικό και πρακτικό, αλλά ίσως αποτελούσε μονάδα προσφοράς μετάλλου, σε μη νομισματική μορφή, το οποίο αγόραζε, χρησιμοποιούσε και κατόπιν ανέθετε ο εκάστοτε μύστης (εικ. 10α-β).⁵⁹ Η συχνότατη χρήση του αυτόνομου συμβόλου του δεσμού πάνω σε αθηναϊκά μολύβδινα νομισματομόρφα σύμβολα ελευσινιακής θεματολογίας και σπάνια σε πολύτιμες, περίοπτες νομισματικές κοπές των ελληνιστικών χρόνων,⁶⁰ συνηγορούν προς αυτό το ενδεχόμενο.⁶¹

Η ερμηνεία του ελευσινιακού σκεύους —όπως και των μύρτινων «βάκχων»— ως φορέων μετάλλου, δηλαδή μιας συγκεκριμένης οικονομικής προσφοράς του πιστού προς το ιερό υποδοχής (το αττικό ιερό των ελευσινιακών

να και τις δύο χρωματικές εκδοχές, και αυτός είναι και ο λόγος που κατατάσσονται από τους μελετητές σε διαφορετικές υπο-ομάδες τα σκεύη που σώζουν δεσμό και εκείνα που σώζουν φύλλα. Bakalakis 1991, 109-110 και σημ. 17. Krauskopf 2005, 254, αρ. 645. Παραδείγματα σώζονται όμως στις αποθήκες του Μουσείου Ελευσίνας (αδημοσίευτα). Ευχαριστώ την Π. Παπαγγελή για τη δυνατότητα να τα εξετάσω κατ' επανάληψη. Πρόταση σχεδιαστικής αναπαράστασης διακόσμου, στο Μητσοπούλου 2007, II, 507-517, πίν. 27.

58. Βάσει της χρονολογικής κατάταξης που εντάσσει το φαρδύ σχήμα (όπως αυτό απεικονίζεται στο Φίλιος 1885, πίν. 9, 5-6 ή στο Παπαγγελή 2002, 41) στη μετάβαση από τον 5ο προς τον 4ο αιώνα π.Χ., (Μητσοπούλου 2007 και Μητσοπούλου, υπό έκδοση). Βλ. παραπάνω σημ. 39.

59. Μοναδικό στην τρισδιάστατη απόδοση παραμένει το παράδειγμα του μαρμάρινου αγαλματίου μύστη Μ. Ελευσίνας αρ. 5051 (εδώ λεπτομέρεια σε νέα φωτογράφιση). Εδώ στον τόμο, Λεβέντη, σ. 136, εικ. 12. Το εξάρτημα ταυτίστηκε από τον Rubensohn 1898, 337-339, αποδόθηκε σχεδιαστικά από τον Κ. Κουρουνιώτη, *ΑρχΔελτ* 8, 1923, εικ. 10 και αναδημοσιεύθηκε από τον Beazley 1941, 6 και σημ. 24, εικ. 5.

60. «Πάνες» Αντιγόνου Β' Γονατά στις κοπές με δεξιόστροφη πάντοτε Αθηνά Αλκίδαμο: Mathisen 1981, 112, σημ. 51. Τουράτσογλου 1995, 61. Panagoroulou 2002, 318-319. Χρυσοί αθηναϊκοί στατήρες Λαχάρως: Nicolet-Pierre και Kroll 1990, 2 και σημ. 2.

61. Ο Cl. Bérard επισήμανε ότι δεν έχουν σωθεί παραδείγματα μεταλλικών δεσμών, Bérard 1985, 22. Πιθανή αιτία θα είναι η ανακύκλωση των μετάλλων μέσα στο ίδιο το ιερό, Linders 1990, 281-285. Για το θέμα της προτέλειας και της οικονομικής συμβολής των μυστών, Clinton 1974, 13, σημ. 13. Cavanaugh 1996, 188-189. Simms 1990, 183 και σημ. 1, 187. Στο νόμο IG I³ 6 (= Clinton 2005, 19) των ετών 470-460 π.Χ. ορίζεται το κόστος της μήσης για τους μύστες. Βάσει της επιγραφής IG I³ 386-387, στίχ. 145, υπολογίζεται ότι τα έσοδα του έτους 408/7 π.Χ. ανήλθαν στο ποσό των 4.389 δραχμών και 4 οβολών. Το έξοδο μήσης υπολογίζεται στους δώδεκα οβολούς ανά άτομο, συνεπώς μνήθηκαν περί τους 2200 μύστες. Δεν γνωρίζουμε σε ποιά μορφή κατέβαλαν το ποσό οι μνυόμενοι.

θεοτήτων στην Ελευσίνα), απορρέει ως δευτερογενές συμπέρασμα από την τυπολογική μελέτη του αγγείου.

Κάτω από αυτό το πρίσμα τονίζουμε και τη συχνότητα ανεύρεσης ελευσινιακών αγγείων στην ευρύτερη περιοχή της Λαυρεωτικής, ιδιαίτερα εγγύς των εργαστηρίων εξόρυξης μετάλλων.⁶² Δεν έχει αναφερθεί εύρημα ελευσινιακού σκεύους από άλλη περιοχή της Αττικής, εκτός του άξονα της Ιεράς Οδού προς Ελευσίνα.⁶³ Η περίπτωση της Λαυρεωτικής έχει ωστόσο βαρύτητα για την κατανόηση του ευρήματος και στην Κύθνο, νήσο γνωστή για τον μεταλλευτικό της πλούτο.⁶⁴

Τίθεται λοιπόν το ερώτημα της χρήσης των ελευσινιακών σκευών που εντοπίστηκαν μεταξύ του αναθηματικού υλικού του ιερού της Κύθνου: πρόκειται για αναθήματα, ή χρησιμοποιήθηκαν στα πλαίσια ενός εγχώριου τελετουργικού; Το ισχύον στατιστικό δείγμα δεν επιτρέπει να συνάγουμε με βεβαιότητα μια συστηματική επιτόπια χρήση⁶⁵ κατά τη διάρκεια μιας πομπής ή άλλου τελετουργικού.⁶⁶ Εξάλλου, το θέμα της αυτούσιας ή μη εξαγωγής

62. Αντίστοιχες παρατηρήσεις έχουν εκφράσει οι: Τσαΐμου 1988, 283 και κατάλογος, 42-44, αρ. 19-22. Τσαΐμου και Οικονομάκου 1998, 213-5. Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004, 107, εικ. 97. Ellis Jones 1980, 195 και ακολούθως η Miles, *Agora* XXXI, 99 και σημ. 17. Τονίζουμε τη σημαντική θέση του Θορικού στην αφήγηση για την άφιξη της Δήμητρας στην Αττική, *Ομ. Ύμνος Δήμ.* 125-132. Επισημαίνουμε επιπλέον ότι όλα τα δημοσιευμένα ελευσινιακά σκεύη από την ευρύτερη περιοχή ανήκουν στον απλό τύπο, δίχως αποφύσεις ή κοτυλίσκες (πλημochές).

63. Σε πρόσφατο εύρημα αποθέτη, βλ. σημ. 69. Σε κλίβανο κεραμικού εργαστηρίου πλησίον της Ιεράς Οδού, *ΑρχΔελτ* 49, 1994, Β'1 Χρονικά, 35, πίν. 20γ. Στην Οικία Ζ.3 του έσω Κεραμείου, πλησίον της Ιεράς Πύλης, βρέθηκαν επτά απλοί «κέρνοι» (πλημochές), *Kerameikos* XVII, 72, 190, αρ. 594-595, 622, 701-702, 814, 914, 968.

64. Θα επανέλθουμε στο θέμα των μετάλλων στο δεύτερο μέρος της παρούσας διαπραγμάτευσης.

65. Πρβλ. την περίπτωση Ιερού Δήμητρας στη Μυτιλήνη, Cronkite 1997.

66. Ο Clinton 1988, 69-79, προσπάθησε να ερμηνεύσει ως μέγαρα των Θεσμοφορίων τις πηγαδόσχημες κατασκευές γ-γ' της υποθεμελίωσης της Φιλωνείου Στοάς. Σε αυτές έχουν βρεθεί αρκετά ελευσινιακά σκεύη («κέρνοι»), και μάλιστα πήλινα, χάλκινα και μαρμάρινα. Εδώ δεν επεκτείνεται προς μια ερμηνεία της παρουσίας των ελευσινιακών σκευών σε «μέγαρα» των Θεσμοφορίων, αλλά στο Clinton 1992, 34-35, σημ. 107 θεωρεί πιθανή την κατανάλωση κυκεώνα κατά τον εορτασμό των Θεσμοφορίων. Αν και μια τέτοια χρήση δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές, γράφει: "...it would be surprising if the Kykeon were absent, for it was a fairly common drink, just right for the situation...". Ομοίως και στο Clinton 2009a, όπου προτείνει μια χρήση του ελευσινιακού σκεύους κατά τα Θεσμοφόρια βάσει της παρουσίας τους στο ιερό της Κύθνου. Η άποψη περί εορτασμού Θεσμοφορίων στην Ελευσίνα, είναι πιθανή μεν, αλλά όχι σαφώς τεκμηριωμένη. Θετικός είναι ο Parker 2005, 332, ενώ για ισχυρό αντίλογο βλ. Mikalson 1977, 424-435. Μια επιτόπια τελετουργική χρήση των πομπικών ελευσινιακών σκευών στην Κύθνο δεν μπορεί να τεκμηριωθεί όμως δίχως ανασκαφική διερεύνηση.

των ελευσινιακών τελετών στα περιφερειακά «Ελευσίνα» παραμένει ανοιχτό.⁶⁷ Μια διαπιστωμένη επιτόπια *χρήση* του σκεύους στην Κύθνο θα ενίσχυε την πρόταση του K. Clinton για χρήση των σκευών κατά την κατανάλωση κυκεώνα στα πλαίσια εορτασμού των τοπικών Θεσμοφορίων.⁶⁸ Έως την εμφάνιση νέων στοιχείων επιλέγουμε όμως να υποστηρίξουμε την πλέον συντηρητική ερμηνεία: τα ελευσινιακά σκεύη αποτελούσαν αναθήματα Κυθνίων μυστών των Ελευσινίων Μυστηρίων. Μετά από την μετάβασή τους στην Αττική και την επιτυχημένη τους μύηση, επιστρέφουν στην πόλη τους και αναθέτουν τα τελετουργικά σκεύη στο οικείο ιερό της θεάς Δήμητρας. Στην Αττική εξάλλου έχουν εντοπιστεί ορισμένα παραδείγματα απόθεσης των ελευσινιακών σκευών πλησίον ιερών της Δήμητρας.⁶⁹

Ένα ιερό Δήμητρας προσδιορισμένο στο χώρο και ταυτισμένο με αρχειολογικά τεκμήρια, παραμένει μια αρκετά σπάνια περίπτωση στην περιοχή των Κυκλάδων. Τα λιγοστά επιγραφικά ή φιλολογικά στοιχεία για τη λατρεία της Δήμητρας στις Κυκλάδες υποδεικνύουν κυρίως ύπαρξη θεσμοφοριακών ιερών, από τον 5ο αι. (Πάρος, Δήλος)⁷⁰ και κυρίως τον 4ο και 3ο αιώ-

67. Δεν θα συζητηθεί στην παρούσα μελέτη. Εκτενής διαπραγμάτευση του ίδιου προβλήματος στην Cronkite 1997. Εκλαμβάνει την παρουσία του σκεύους ως ένδειξη λατρευτικών σχέσεων μεταξύ Ελευσίνας και Μυτιλήνης, ή ακόμη και εισαγωγής μέσω Αλεξάνδρειας. Δεν θεωρούμε αρκούντως τεκμηριωμένη μια τέτοια ερμηνεία. Για τη διάδοση των Ελευσινίων Μυστηρίων, Bowden 2007, 71-83 και Bowden 2009, 70-82. Ειδικά για την Αττική, Parker 2005, 332-333 και Robertson 1998, 569-572.

68. Βλ. παραπάνω σημ. 66.

69. Αποθέτες Ελευσινίου Αγοράς, Kernos Pit 1 (Deposit T 22:1), Kernos Pit 2 (Deposit T 22:2): Pollitt 1979, 211-215 και Agora XXXI, 98 και σημ. 15. Σκεύη από αποθέτες του Κεραμεκού: κατάλογος καταγραφής C. Mitsopoulou 2007 (αδημοσίευτος). Πρόσφατα ευρήματα από αποθέτη στην Ιερά Οδό: *Ελευθεροτυπία* 30.03.2007, και Τσιριγώτη-Δρακωτού 2009, 316, η οποία προτείνει υποθετική γειτνίαση του αποθέτη με ιερό Δήμητρας. Πολυάριθμα αγγεία από τις επιχώσεις του ιερού της Ελευσίνας: Φίλιος 1885, 170-784. Bakalakis 1991, 105-117. Ελευσινιακά αγγεία από το δωρικό κτίσμα του Θορικού: *Έργον* 1996, 19-23. Τσαΐμου και Οικονομάκου 1998, 213. Ένα θραύσμα κοτυλίσκης «κέρνου» που βρέθηκε στο δάπεδο ναΐσκου (Δήμητρας :) στην Κιτέζα Καλυβίων Αττικής (κατά Τσαΐμου και Οικονομάκου 1998, 212) δεν ανήκει στη στενή κατηγορία των ελευσινιακών αγγείων, αλλά στον τύπο των μελαμφών κέρνων του Pollitt 1979, 228, πίν. 71a, c (οικ. Νυχά, Τσαραβόπουλος - Τσέλιος - Παπαθανασίου - Συρογιάννη - Νέζερη 2001). Ευχαριστώ τον αρχαιολόγο Α. Τσαραβόπουλο για τη διευκρίνιση και τη διόρθωση της πληροφορίας. Για παρόδιο Ιερό Αχαρνών, σημ. 169.

70. Πάρος: Ηρόδ. VI 134-5. Picard 1950, 124-125. Berranger 1992, 86-87, 92-93. Η σχετική πρωιμότητα της λατρείας της Δήμητρας στην Πάρο υποδεικνύεται και από τον Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα, στίχ. 491. Δήλος: η επισκευή της στέγης του Θεσμοφορίου σε επιγραφή τέλους του 4ου αι. π.Χ. (IG XI, 144, A76: Bruneau 1970, 10, 269-270. Hamilton 2000, 200) υποδεικνύει ότι το ιερό ανήκε στα παλαιά ιερά της Δήλου, βλ. Bruneau 1970, 278.

να π.Χ. (Καρθαία Κέας,⁷¹ Αρκεσίνη Αμοργού,⁷² Γυμνάσιο Χώρας⁷³ και Σαγκρί Νάξου,⁷⁴ Πάρος,⁷⁵ Μύκονος,⁷⁶ ίσως Παλαιόπολη και Υψηλή Άνδρου⁷⁷), αλλά και τη Δήλο⁷⁸ (4ος αι., και κυρίως 3ος-2ος αι. π.Χ.). Τόσο οι M. Nilsson,⁷⁹ Ph. Bruneau,⁸⁰ F. Graf⁸¹ όσο και πρόσφατα ο K. Clinton⁸² έχουν επισημάνει την ιδιαιτερότητα της παρουσίας μιας ελευσινιακού τύπου λατρευτικής τριάδας ή τετράδας στις Κυκλάδες, που τυχαίνει όμως να μαρτυρείται στα πλαίσια Θεσμοφορίων.⁸³

Κατ' αντιστοιχία επομένως προς τις επιγραφικές και αρχαιολογικές ενδείξεις από τα άλλα ιερά Δήμητρας στα γειτονικά νησιά των Κυκλάδων, τα οποία στην πλειονότητά τους συνιστούν Θεσμοφόρια,⁸⁴ τείνουμε να προτεί-

71. Πρόσφατα Μενδώνη 2006, 265-273, όπου βιβλιογραφία και ανακεφαλαίωση παλαιότερων σχολιασμών. *IG XII* 5, 575-576, 1088-1090 και Μενδώνη 2006, αρ. 1. Το ιερό δεν έχει βρεθεί, αλλά μεγάλος αριθμός των αναθηματικών επιγραφών βρέθηκε στην κοιλάδα του Βαθυποτάμου, στην περιοχή του «Αλωνιού του Ζευλίτη».

72. Τα επιγραφικά τεκμήρια συνίστανται σε ένα ψήφισμα για τη διαχείριση του ιερού της Δή[μ]ητρος τῆς δη[μ]οτε[λ]οῦς, 4ου αιώνα (*IG XII* 7, 4. *LSCG*, 102. *Le Guen-Pollet* 1991, 157-158, αρ. 49. *Pirenne-Delforge* 2005, 62-63, σημ. 34), δύο αναθηματικές επιγραφές 4ου-3ου αι. (*IG XII* 7, 76-77. *Nilsson* 1935, 87, σημ. 4. *Clinton* 1992, 60, σημ. 178, 182. *SEG XLVI* 1178) και μια αμφιπρόσωπη επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων σε μολύβδινο έλασμα, κατάδεσμο (*IG XII* 7, δίχως αριθμό, σ. 1). *Gager* 1992, 165, σημ. 51).

73. Βλ. παραπάνω σημ. 15.

74. Βλ. παραπάνω σημ. 16. Για την αρχαϊκή φάση του ιερού, *Lambrinoudakis* 2008.

75. Πάρος: *Berranger* 1992, 85-96. *IG XII* 5, 277. *Nilsson* 1935, 87 και σημ. 4.

76. Μύκονος: *Nilsson* 1935, 87 και σημ. 2. *Graf* 1974, 172, σημ. 72. *Clinton* 1992, 59-60 και σημ. 175, 178.

77. Άνδρος, Παλαιόπολη: *Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα* 1996, 225-229, αρ. Ε1. Υψηλή: *Τελεβάντου* 1999, 132-137. Η θέση ανασκάπτεται από τη δεκαετία του 1980. Η προταθείσα ταύτιση ως ιερό Δήμητρας βάσει γενικών χαρακτηριστικών της θέσης και λίγων επιλεγμένων ευρημάτων, αν και πιθανή, μένει να ενισχυθεί από μεγαλύτερο δείγμα υλικού.

78. *Bruneau* 1970, 275-290. Για νεότερη βιβλ., *Μητσοπούλου* 2005β, 320, σημ. 78.

79. *Nilsson* 1935, 87 και σημ. 2-4.

80. *Bruneau* 1970, 282 και σημ. 2-3.

81. *Graf* 1974, 172-173 και σημ. 72, όπου αναλυτικός κατάλογος με την παρουσία του (Διός) Ευβουλέα, κυρίως στις Κυκλάδες (Αμοργό, Δήλο, Νάξο, Πάρο, Μύκονο, και Ευβουλεύς στη Σύρο), αλλά και στο Άργος, την Επίδαυρο, τη Θάσο και την Κόρινθο.

82. *Clinton* 1992, 59-60, σημ. 175, 178 και *Parker* 2005, 337-338.

83. Οι τριάδες ή τετράδες Δήμητρα, Κόρη, Ζεύς Ευβουλεύς και ενίοτε Βαυβώ (στη Νάξο και Πάρο, *Graf* 1974, 168 και σημ. 51) είναι μεν ξεκάθαρα ελευσινιακής επιρροής, καθώς η αναφορά του Διός Ευβουλέα και της Βαυβούς παραπέμπουν ευθέως στον αττικό ελευσινιακό μύθο, αλλά ο Ζεύς-Ευβουλεύς δεν απαντά με την αυτή ονομασία στην Ελευσίνα. Απαντά μόνο ως Ευβουλεύς, όπως επισημαίνει ο *Clinton* 1992, 60. Η λατρεία της Βαυβούς παραδίδεται και στο Δίον, βλ. σε αυτόν τον τόμο *Πινγιάτογλου*, σ. 210, σημ. 32-33 (μοναδική αναφορά ίερείας της Βαυβούς).

84. Εξαίρεση συνιστά η μαρτυρία του επιθέτου Έλευσινίας, χαραγμένο στο χεί-

νουμε με κάθε επιφύλαξη την ερμηνεία του Θεσμοφορίου και για το ιερό της ακρόπολης της Κύθνου.

III. Η μίσθωση του ελευσινιακού τεμένους στην Κύθνο

Περίοδος σχέσεων Κύθνου – Ελευσίνας

Οι γραπτές πηγές δεν διασώζουν στοιχεία για την ύπαρξη ενός ιερού Δήμητρας στην Κύθνο, ενώ στο νησί έχουν βρεθεί ελάχιστες επιγραφές.⁸⁵ Όμως, η Κύθνος μνημονεύεται σε δύο τουλάχιστον σημαντικές επιγραφές ή ομάδες επιγραφών του αττικού ελευσινιακού ιερού,⁸⁶ των χρόνων 421/0 και 408/7 π.Χ. Δεδομένης της πενίας του κυθνιακού *corpus* επιγραφών, της έντονης αττικής επιρροής στον εξοπλισμό του ιερού και προπαντός της παρουσίας του αττικού ελευσινιακού σκεύους μεταξύ του υλικού αυτού, προβαίνουμε σε μια συγκριτική θεώρηση των σχετικών επιγραφών. Σκοπός είναι η ανάδειξη και η κατανόηση του χαρακτήρα των ιδιαίτερων σχέσεων με-

λος μελαμβαφούς αττικού κιονωτού κρατήρα α' τετάρτου 5ου αι. π.Χ., από το Οικοδομικό Συγκρότημα Α στην Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα Σίφνου, Τελεβάντου 2005, 67, εικ. 3.6, αρ. 250. Μοναδικό παραμένει επίσης το τοπωνύμιο Έλευσιν ή Έλευσίς στη Θήρα, όπως παραδίδει ο Κλαύδιος Πτολεμαίος, III 15, 26. Για τα Ελευσίνια ιερά, Bowden 2007, Bowden 2009.

85. Το *corpus* των κυθνιακών επιγραφών ανερχόταν το 1998 σε 19 επιγραφές, από τις οποίες οι έξι προέκυψαν κατά τις επιφανειακές έρευνες στο Βρυόκαστρο στην περίοδο 1990-1995. IG XII 5, 520-525, 1057-1059 και Suppl. 231. Βάλληνδας 1882, 56, σημ. α'. Μαζαράκης Αινιάν 1998β, 449-454. Mazarakis Ainian 1998, 364-365, σημ. 4 και 364-366, σημ. 4-25 για πλήρη κατάλογο.

86. Η πρόσφατη δημοσίευση των επιγραφών της Ελευσίνας από τον Κ. Clinton το 2005 πρέπει πλέον να προστεθεί στις αναφορές των δημοσιευμένων ελευσινιακών κειμένων της έκδοσης IG I³. Παραθέτουμε αντιστοιχία για τις επιγραφές IG I³ 392 (από το έν ἄστει Ελευσίνιο της Αγοράς) και 394b (από την Ελευσίνα) μεταξύ των εκδόσεων Clinton 2005 και IG I³. Σχολιασμός στο Clinton 2008.

IG I³ 392 = Clinton 2005, 48-49, αρ. 34, πίν. 15 (χρονολόγηση Clinton: περί το 430 - 425 π.Χ. ;), χρονολόγηση Lewis (IG I³): περί το 420 π.Χ. Σχόλια Clinton 2008, 59-60.

IG I³ 394b = Clinton 2005, 50-51, αρ. 36, πίν. 15 (χρονολόγηση Clinton: περί το 430 - 425 π.Χ. ; Βλ. και Clinton 2008, 59). Χρονολόγηση Lewis: περί το 420 π.Χ.

IG I³ 79 = Clinton 2005, 54-55, αρ. 41, πίν. 17 (χρονολόγηση Clinton: 422/1, πρντ. 1). Σχόλια Clinton 2008, 60-61. Ο Clinton 2005 τοποθετεί τις IG I³ 392-394 ψηλότερα από το ψήφισμα των Ρειτών IG I³, ενώ ο Lewis τις θεώρησε μεταγενέστερες. Χρονολογούνται με σχετική ακρίβεια, λόγω της στενής ομοιότητας προς το εν λόγω ψήφισμα.

IG I³, 386/387 = Clinton 2005, 64-70, αρ. 52, πίν. 21-24 (χρονολόγηση Clinton 2005 και Lewis: 408/7 π.Χ.). Σχόλια Clinton 2008, 72-82. Το έτος προκύπτει από την αναφορά του άρχοντα Ευκλήμονος, του έτους 408/7 π.Χ. Develin 1989, 171 και PA 5799.

ταξύ του κυθνιακού ιερού και του ιερού της Ελευσίνας κατά το ύστερο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Από τον αποσπασματικό στίχο 147 της IG I³ 386, γνωστού απογραφικού καταλόγου των επιστατών της Ελευσίνας του έτους 408/7 π.Χ., προκύπτει ότι το ελευσινιακό ιερό κατείχε στη νήσο Κύθνο ένα *τέμενος*, από το οποίο εισέπραττε το έσοδο των πεντακοσίων δραχμών ως *μίσθωμα*. Δεν είναι γνωστό το διάστημα της μίσθωσης (ετήσιο, δεκαετές ή άλλο),⁸⁷ η έκταση του τεμένους, ούτε και η ταυτότητα των εκμισθωτών. Για να προσφέρουμε μια αίσθηση της αξίας του ποσού, υπολογίζουμε ενδεικτικά ότι αντιστοιχεί στην αξία 2,7 ετών ημερομισθίων ενός ναυτικού που απασχολείται στις εκστρατείες του Αλκιβιάδη κατά το ίδιο έτος.⁸⁸ Είναι αξιοσημείωτο ότι το 408/7 π.Χ., λίγο πριν την απόλυτη οικονομική εξάντληση του αθηναϊκού κράτους, η Κύθνος παραμένει σε θέση να καταβάλει ένα τόσο υψηλό ποσό.

87. Μισθωτήριο αμφικτυονικό συμβόλαιο της Δήλου (χαμένη επιγραφή από την Αθήνα, ID 89 = IG I³ 402, 15-21) αναφέρει μίσθωση της ιεράς γης, των κήπων και των οικιών στη Δήλο για δέκα έτη και μίσθωση ιεράς γης στη Ρήνεια για δέκα έτη. Το ετήσιο μίσθωμα για τις δέκα εκτάσεις (τεμένη) ανέρχεται σε 7110 δραχμές. Η μίσθωση μιας έκτασης κατά το πρώτο έτος ανέρχεται σε 716 δραχμές, ενώ για τα άλλα έτη σε 300 δραχμές (στίχ. 20). Το συμβόλαιο αυτό χρονολογείται στο 434-2 π.Χ. Williams 2008, 35 και σημ. 28. Rhodes και Osborne 2003, 400. Παλαιότερα Kent 1948, 258-260. Τα ποσά κυμαίνονται σε αντίστοιχα μεγέθη με αυτό της Κύθνου, αν και βέβαια δεν γνωρίζουμε αμφοτέρως τις εκτάσεις, προϋπόθεση για μια ορθή αναλογική σύγκριση. *Μίσθωση τεμενών* στη Ρήνεια αναφέρεται κατόπιν σε επιγραφή του έτους 410 π.Χ. (επί άρχοντος Γλαυκίππου, Develin 1989, 165), ID 93, 19-21 (Μισθ[ώσ] εος τε[με]νών έκ τῆς Ῥη[νε]ίας) και του ίδιου έτους 408/7 π.Χ. (επί άρχοντος Ευκτήμονος, Develin 1989, 171). Kent 1948, 200, σημ. 50. Courty 1937, 369-370 = ID 94, 6-9. Η μίσθωση τεμενών αποφέρει 210 δραχμές, στίχ. 9. Για μισθώσεις τεμενών στην ελληνιστική Δήλο, Reger 1994, 189-247 και G. Reger, *Phoenix* 46, 1992, 322-341.

88. Σημαντική πρόσφατη μελέτη για την πραγματική αξία μισθών και εισοδημάτων στην κλασική Αθήνα, του Loomis 1998. Για την κατανόηση του ποσού των πεντακοσίων δραχμών από τη μίσθωση του κυθνιακού τεμένους προσδιορίζουμε τα οικονομικά μεγέθη βάσει Loomis 1998, πίν. xix : 1 τάλαντο = 60 μνές = 6000 δραχμές = 36.000 οβολοί = 288.000 χαλκοί. 1 δραχμή = 6 οβολοί = 48 χαλκοί. 1 οβολός = 8 χαλκοί. Σύμφωνα με τους καταλόγους του Loomis 1998, 268, ο ατομικός ημερήσιος μισθός που προσέφερε ο Αλκιβιάδης σε πλήρωμα πλοίου γύρω στο 408 π.Χ. ήταν 3 οβολοί. Επιλέγουμε ένα ποσό της ίδιας χρονιάς με το μίσθωμα Κύθνου. Συνεπώς, οι πεντακόσιες δραχμές που κατέβαλε η Κύθνος το 408/7 π.Χ. (για άγνωστο χρονικό διάστημα μίσθωσης), αντιστοιχούν σε τρεις χιλιάδες (3000) οβολούς, δηλαδή σε χίλιες εργάσιμες ημέρες ενός ναυτικού, ή σε περίπου δύο έτη και επτά μήνες θητείας. Ορθά επομένως διαπίστωσε η Cavanaugh 1996, 190 ότι "The large sum of money paid for the rental of this property is surprising".

Βέβαια, η ευμάρεια της νήσου επιβεβαιώνεται από τις πηγές⁸⁹ και τους φορολογικούς καταλόγους⁹⁰ της Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Η θεμελιωμένη οικονομική σχέση Κύθνου – Ελευσίνας συνάγεται όμως και από άλλα κείμενα: το ελευσινιακό ιερό εισπράττει ένα άγνωστο ποσό από ένα Κοινό των Κυθνίων,⁹¹ επίσης αμάρτυρο κατά τα άλλα (*IG I³ 392, 394b*). Οι δύο παρόμοιες επιγραφές *IG I³ 392* και *394b* χρονολογούνται από τον εκδότη των *IG* γύρω στο 420 π.Χ.,⁹² ακριβώς μετά το ψήφισμα των Ρειτών (*IG I³ 79*) του έτους 421/0, ενώ η επιγραφή *IG I³ 386/387* χρονολογείται με ακρίβεια στο έτος 408/7 π.Χ. Σε μια περίοδο δεκατριών τουλάχιστον ετών τεκμηριώνεται συνεπώς μια σταθερή οικονομική σχέση μεταξύ Κύθνου και ελευσινιακού ιερού.

Το έτος 421/0 π.Χ., όταν το έσοδο από την Κύθνο καταγράφεται για πρώτη φορά στα οικονομικά έγγραφα του ελευσινιακού ιερού, είναι το έτος έναρξης της Νικείου Ειρήνης. Αυτή εγκαίνιαζει μια σημαντική περίοδο για την Αθήνα,⁹³ κατά την οποία αναδιοργανώνεται η δηλιακή συμμαχία ως προς την αποστολή και τους στόχους της, μετατοπίζεται το κέντρο βάρους των ενδιαφερόντων της από τους Πέρσες προς τους συμμάχους, εντείνεται η αποστολή συμμαχικών προσφορών στα Παναθήναια και αναβιώνει ο θεσμός των κληρουχιών.⁹⁴

Το έτος 408/7 π.Χ. είναι επίσης σημαντικό για το ελευσινιακό ιερό, καθώς πρόκειται για έτος καμπής του Δεκελεικού πολέμου, κατά το οποίο αποκαταστάθηκε και η δια ξηράς ελευσινιακή πομπή από τον Αλκιβιάδη.⁹⁵ Η ίδια χρονιά θεωρείται ύστατο έτος κοπής των αργυρών γλαυκών της κλασικής Αθήνας,⁹⁶ ενώ ένα έτος αργότερα, λόγω έλλειψης πρώτων υλών, η

89. Οι διαθέσιμες πληροφορίες για την αρχαία Κύθνο είναι λιγοστές. Πρβλ. εκτενώς τα άρθρα των Mazarakis Ainian 1998, 363-379 και ειδ. 364-366. Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 49-63. Μαζαράκης Αινιάν 1998β, 214-218. Brun 1993α, 163-183. Brun 1993β, 185-196. Robert 1977. Νίγδελης 1990, 199-229, 245, 247, 273, 282-283. Sheedy 1996, 423-449.

90. Brun 2005, 35 για το νησιωτικό φόρο της Κύθνου: $450-440 = 3$ τάλαντα, $425/4 = 6$ τάλαντα, $420-410 = 6$ τάλαντα.

91. Για το Κοινό των Κυθνίων βλ. παρακάτω σ. 62, σημ. 115.

92. Βλ. παραπάνω σημ. 86.

93. Για τη δεκαετία του 420 π.Χ., Kallet 2009, 94-127. Για τις σχέσεις Αθήνας και Ελευσίνας κατά την ίδια περίοδο, Mattingly 1996, 181-204 και Clinton 2009b.

94. Ψήφισμα μέτρων και σταθμών κατά τη δεκαετία 420, *IG I³ 1453*. Brun 2005, 53-55, αρ. 18. Σύσταση Δημοσίου Ταμείου, μείωση συμμαχικών εισφορών, ψήφισμα Ρειτών *IG I³ 79*.

95. Πρβλ. εκτενώς για το ιστορικό υπόβαθρο των χρόνων εκείνων, Murray 1990, 149-161, και ειδ. 149, σημ. 3, όπου βιβλιογραφία. Clinton 2009b, 59-60. Για την ελευσινιακή πομπή, Πλούτ. *Αλκιβ.* XXXIV 3-6. και Ξεν. *Ελλ.* I 4, 20.

96. Gribble 1999, 62-63.

Αθήνα αναγκάστηκε για πρώτη φορά να θέσει σε κυκλοφορία χρυσά νομίσματα, εκποιώντας τα αναθήματα και τις χρυσές νίκες της Ακρόπολης.⁹⁷ Η επιγραφή *IG I³ 386/387* αντικατοπτρίζει τις επικρατούσες δυσμενείς συνθήκες: δεν αναφέρονται ιεροποιοί⁹⁸ και δεν συλλέγονται απαρχές, εμφανώς ως συνέπεια απομόνωσης της Αθήνας εν μέσω του πολέμου.

**Οι επιγραφές *IG I³ 386/387*, *IG I³ 392*, *IG I³ 394b*
και το Ψήφισμα των Ρειτών (*IG I³ 79*)**

Η μακροσκελής ιστορία της έρευνας της επιγραφής *IG I³ 386-387* συνοψίζεται εκτενώς από τη M.B. Cavanaugh:⁹⁹ μετά από τις πρώτες διαδοχικές δημοσιεύσεις των σπαραγμάτων της επιγραφής από τους Έλληνες ανασκαφείς,¹⁰⁰ ο E. Cavaignac ήταν ο πρώτος που πρότεινε μια ορθή και μακροπρόθεσμα αποδεκτή ανάγνωση του στίχου 147,¹⁰¹ ως έσοδο πεντακοσίων δραχμών από *μίσθωση τεμένους* στην Κύθνο, βασισμένος στην προγενέστερη δημοσίευση των δηλιακών επιγραφών το 1884 από τον Th. Homolle.¹⁰²

Ϝ τε[μένους μίσ]θωσιν ἐκ Κύθνου

Η Cavanaugh κατέληξε στην ανάγνωση του στίχου 147 (III.26) ως εξής:

Ϝ τε[μένος μίσ]θοσιν ἐκ Κύθνο

97. Burr-Thompson 1944, 176 και σημ. 12. Figueira 1988, 516-521. Mattingly 1996, 331, σημ. 26. Samons 2000, 212, 249. 289: “a coinage at once brilliant and desperate.”

98. Cavanaugh 1996, 93: το σώμα των ιεροποιών ίσως δεν επιβίωσε αυτών των δύσκολων ετών, όταν λόγω απουσίας των απαρχών δεν υπήρχε και ανάγκη για τις υπηρεσίες τους. Αντίστοιχο σώμα εμφανίζεται ξανά το 329/8 π.Χ. (*IG II² 1672*), όταν πλέον ορισμένες από τις παλαιές υποχρεώσεις των ιεροποιών έχουν αναληφθεί από νέο σώμα, τους ιεροποιοὺς ἐγ βουλῆς. Η απαρχή εισπράττεται πλέον από επιστάτες, οι οποίοι δίνουν στους ιεροποιοὺς χρήματα για θυσίες. Βλ. εδώ στον τόμο Clinton, σ. 6 και 9, στίχ. 289.

99. Cavanaugh 1996, 29-36 και εκτενώς ανά μελέτη, 39-72, ειδ. 100-101. Clinton 2008, 64.

100. Φίλιος 1888, 48-58, Φίλιος 1894, 191-193. Ο Δραγούμης 1895, 61-72 είχε πρώτος αναγνώσει το όνομα της Κύθνου στον στίχ. 147 της επιγραφής. Αποκατέστησε όμως το κείμενο ως τε[λεσταῖς ἐλ]θοῦσιν ἐκ Κύθνου, ανάγνωση που αναπαράγεται και στο Mazarakis Ainian 1998, 371, σημ. 73. Εκτενέστερα σημ. 139.

101. Cavaignac 1908, 26-44 και ειδ. 28.

102. Homolle, *BCH* 1884, 282-289 (όχι 188, βλ. Cavaignac 1908, 28) = *ID* 94, 6-9: ετήσιο μισθωτήριο συμβόλαιο;

Η ανάγνωση αυτή δεν αποκλίνει σημαντικά από την ανάγνωση του Lewis το 1980 (*IG I³*), αλλά και του Clinton το 2005:

Π^{vv} _ τε[μένος μίσ]θοσιν ἐκ Κύθνο^{vv} [*vacat*]

Οι ιστορικοί μελετητές έχουν κατ' επανάληψη σχολιάσει τους λίγους αποσπασματικούς στίχους με την αναφορά στην Κύθνο. Οι περισσότερες αναφορές αφορούν την παλαιόθεν γνωστή επιγραφή *IG I³ 386*, στίχ. 147, ενώ κατόπιν της δημοσίευσης των *IG I³* προστέθηκαν και επιπλέον αναφορές¹⁰³ στα άλλα δύο παρεμφερή, αλλά πρωιμότερα κείμενα (*IG I³ 392* και *394*), σε συσχετισμό με την πρώτη επιγραφή. Πρώτος ο D.M. Lewis¹⁰⁴ πρότεινε την ανάγνωση του στίχου 10 της επιγραφής *IG I³ 392*, κατά αναλογία προς το στίχο 147 της *IG I³ 386*. Διαπίστωσε επίσης τη γενική ομοιότητα των τριών σωζόμενων αποσπασμάτων¹⁰⁵ προς το γνωστό ψήφισμα των Ρειτών (*IG I³ 79*). Έκτοτε όμως το ιδιαίτερο ζήτημα των κυθνιακών οικονομικών εισφορών προς το κεντρικό ελευσινιακό ιερό -και η ενδεχόμενη σχέση του προς ένα από τα γνωστότερα ψηφίσματα του αθηναϊκού κράτους- δεν έχει ξανά απασχολήσει την έρευνα.¹⁰⁶

Το ψήφισμα των Ρειτών είναι το πλέον σταθερά χρονολογημένο αττικό ψήφισμα των χρόνων γύρω στο 420 π.Χ. και αποτελεί μνημείο αναφοράς¹⁰⁷ (εικ. 13). Εκδόθηκε κατά την πρώτη πρυτανεία του έτους 422/1 π.Χ., επί γραμματείας του Πρέπιδος Εφήρου.¹⁰⁸ Πρόκειται για την απόφαση έργων

103. Από Smarczyk 1990, 130. Horster 2004, 148, σημ. 30. Savo 2004, 359-60, σημ. 60.

104. [παρὰ Κυθ]νίον τῷ κοινῷ μίσθοσις τεμένος]. Lewis 1981 = *IG I³*, σ. 385 (αρ. 392 και 394) κριτικό υπόμνημα: “Nn. 392-394 simillimi sunt. ... Si recte n. 394 supplevit Wade-Gery, rationes proxime sequuntur a. 421/0, in quo iussum est (n. 79) τὸν Ρετὸν ... γεφυρόσαι. Βλ. και Clinton 2005, 64 - 70 (αρ. 52). Ο σχολιασμός στο Clinton 2008, 79 (αρ. 52) και 60-61 (αρ. 36).

105. Οι δύο επιγραφές *IG I³ 392* και *394b* αποτελούν εξαιρετικά αποσπασματικά κείμενα όμοιων απολογιστικών καταλόγων, ενώ το ίδιο ίσχυε πιθανώς και για τις αρ. 393, 394a. Clinton 2008, 59.

106. Προσφάτως όμως Clinton 2009a, 244-246.

107. Βρέθηκε το 1887 στο οχυρωματικό τείχος, κοντά στα Μεγάλα Προπύλαια της Ελευσίνας. Εύρεση: Φίλιος 1894, 163-73, πίν. 7. Για την επιγραφή, Clinton 2005, αρ. 41 με προγενέστερη βιβλ. Για το ανάγλυφο, Lawton 1995, 82-83, αρ. 3, πίν. 2, με προγενέστερη βιβλ. και Meyer 1989, 266, αρ. 5. Για διαφορές προσέγγισης, Lawton 1995, 3-4.

108. Ως κοινό στοιχείο μεταξύ του έργου γεφύρωσης των Ρειτών και της είσπραξης των απαρχών των ετών 422/1 π.Χ., τονίζουμε την παρουσία του γραμματέα Πρέπιδος. Εμφανίζεται στο προοίμιο του ψηφίσματος των Ρειτών και στο κείμενο απογραφικού κατάλογου είσπραξης απαρχών του ίδιου έτους 422/1 (*IG I³ 391*, *Traditio Primitiarum*). Ο γραμματέας του αθηναϊκού κράτους για το έτος 422/1 - 421/0 Πρέπης έχει κατ' επανάληψη απασχολή-

γεφύρωσης του Ρειτού του προς το άστυ, ενός εκ των δύο φυσικών υδάτινων σχηματισμών στα παραδοσιακά σύνορα μεταξύ της αθηναϊκής επικράτειας και του Θριάσιου πεδίου.¹⁰⁹ Είναι η πρώτη οικοδομική δραστηριότητα για κτίσμα λατρευτικού προορισμού, μετά τη διακοπή των έργων στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου.¹¹⁰ Το οικοδομικό υλικό που αναφέρεται στην επιγραφή φαίνεται ότι προέρχεται από τον «αρχαίο ναό».¹¹¹

Η χρήση λέξεων και φρασεολογίας στην επιγραφή IG I³ 394b, όπως λίθοι ἐπράθεσαν (στίχ. 12), ἀναλόματα (στίχ. 14), ἐς τὸν Ρετὸν (στίχ. 15), ἀμάχσαι (στίχ. 17), παραπέμπει από άποψη περιεχομένου στο κείμενο του ψηφίσματος των Ρειτών. Ακολουθώς αντιπαραβάλλονται ελεύθερα οι στίχοι της επιγραφής των Ρειτών IG I³ 79 προς τους στίχους της πολύ αποσπασματικής - δυστυχώς - επιγραφής IG I³ 394b.¹¹² (βλ. και εικ. 15α-γ).

IG I³ 79IG I³ 394b

στίχ. 5- τὸν Ῥετὸν τὸμ παρὰ τῷ ᾧ // στίχ. 15 ἐς τὸν Ῥε[τὸν ...4.]
6 στεος γεφυρῶσαι

στίχ. 6- λίθοις χρομέ[ν]- // στίχ. 12 λίθοι ἐπράθ[εσαν....]
7 ὡς Ἐλευσινόθεν

σει τους μελετητές και για λόγους ημερολογιακούς, καθώς προκύπτει ένα πρόβλημα επικάλυψης του ημερολογιακού 422/1 π.Χ. με το εορταστικό έτος 421/0 π.Χ. Merritt και McGregor 1967, 85-91 και Mattingly 1996, 201-204. Ο Πρέπης πρωτοεμφανίζεται στους *Αχαρνές* του Αριστοφάνη, την πρώτη του κωμωδία, κατά την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, το 425 π.Χ. (στίχ. 843). Develin 1989, 139, s.v. Prepis. PA 12184.

109. Ποταμοί ή χείμαρροι στην αρχαιότητα, γνωστές σήμερα ως Λίμνες Κουμουνδούρου. Μόνο η μία λίμνη υφίσταται πλέον. Φίλιος 1894, 163-173. Travlos, *Attika*, 178-179, όπου βιβλ.

110. Lawton 2009, 69 και σημ. 19.

111. Στο SEG XXXII 17 παρουσιάζεται σχολιασμός της επιγραφής/καταλόγου των Αθηναίων επιστατών του 408/7 π.Χ., IG I³ 386/387, καθώς ο Shear 1982, 128-140 δημοσιεύει ξανά τους στίχους 103-110 της επιγραφής (τότε IG I² 313) και τη συνδέει με το οικοδομικό υλικό στους στίχ. 6-10 του ψηφίσματος των Ρειτών. Πρόκειται για το υλικό του Τελεστηρίου των Πεισιπρατιδών, που αφαιρέθηκε ώστε να προετοιμασθεί ο χώρος για την κατασκευή του μεγαλύτερου Τελεστηρίου στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., το οποίο κατόπιν καταστράφηκε από τους Πέρσες το 480 π.Χ. ενώ ήταν ακόμη υπό κατασκευή (Ηρόδ. IX 65, 2). Τμήματα του πρώτου οικοδομήματος αφαιρέθηκαν ώστε να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή των Ρειτών και καταγράφονται στον κατάλογο του 408/407 π.Χ. Βλ. σχετικά και Mattingly 1996, 198-201.

112. Πρόκειται για την ίδια επιγραφή που σώζει μερικώς και την αναφορά στο Κοινό των Κυθνίων (στίχ. 5), βλ. παραπάνω σημ. 91.

Η συγκεκριμένη οικονομική συμβολή καταχωρήθηκε επανειλημμένως στα επίσημα έγγραφα του ελευσινιακού ιερού (IG I³ 392 και 394b).¹¹⁶ Στις στενές αυτές σχέσεις μεταξύ ελευσινιακού ιερού και Κύθνου πρέπει πιθανώς να αναζητηθεί και η αφορμή για την εισαγωγή του σπάνιου τελετουργικού σκεύους και την ανεύρεσή του μεταξύ του αναθηματικού υλικού της ακρόπολης της αρχαίας πόλης της νήσου.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις ενδέχεται όμως να ενισχύονται και από μια ανεξάρτητη παρατήρηση εικονογραφικής φύσης: με ιδιαίτερη επιφύλαξη¹¹⁷ διαπιστώνεται η τυπολογική συγγένεια μιας ομάδας πήλινων υδριαφόρων ειδωλίων από το ιερό της Δήμητρας της Κύθνου προς τον εικονογραφικό τύπο της Δήμητρας του ψηφισματικού αναγλύφου των Ρειτών (εικ. 13-14). Οι αγαλματικοί τύποι των ιστάμενων θεοτήτων που εικονίζονται στο ανάγλυφο (Δήμητρα, Κόρη, Αθηνά και ανδρική μορφή)¹¹⁸ αποτέλεσαν εικονογραφικά πρότυπα στην ύστερη κλασική τέχνη, ενώ απηχούν τα ίδια γνωστούς τύπους των αναγλύφων¹¹⁹ και της μεγάλης πλαστικής.¹²⁰ Τα εν λόγω ειδώλια συνιστούν τον δεύτερο συχνότερο κοροπλαστικό τύπο του ιερού που εξετάζουμε.¹²¹ Πρόκειται για μια ιστάμενη πεπλοφόρο υδριαφόρο με χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου ή στις

116. Ενώ άλλη νήσος των Κυκλάδων δεν μνημονεύεται στις επιγραφές της Ελευσίνας του 5ου αιώνα, βλ. Clinton 2005, αρ. 14-118. Clinton 2008, *index*, 476 (το εθνικό Κεῖος, αρ. 210, τέλη 3ου αι. π.Χ.).

117. Λόγω ακριβώς της προσοχής που πρέπει να επιδεικνύει κανείς στο συσχετισμό γε-νικευμένων τύπων της κοροπλαστικής και των αγαλμάτων.

118. Ίακχος, κατά Meyer 1989, 201. Εὐμολπος, κατά Clinton 1992, 75-76. Τριπτόλεμος, κατά Lawton 1995, 46, 85. Ίακχος (:), κατά Baumer 1997, 140-141, σημ. 941. Βλ. σημ. 169.

119. Baumer 1997, 140-141, αρ. κατ. R41, πίν. 34, 1. Κατά τη Lawton 1995, 38, 83, 46 και σημ. 56-57 απηχεί τις μορφές Δήμητρας και Κόρης της ανατολικής ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης.

120. Baumer 1997, 53.

121. Βλ. και παραπάνω σημ. 13. Εικονίζονται τα θραύσματα αρ. 60, 69, 83, 89, 94, βλ. Μητσοπούλου 2007, I, 128, 318-323, πίν. 35. Ο συγκεκριμένος τύπος αντιστοιχεί στο 19% των ειδωλίων, με 49 ταυτισμένα θραύσματα (εισηγμένα και εγχώριας παραγωγής), ενώ τα ειδώλια υδριαφόρων εν γένει συνιστούν το 26% επί του συνόλου, με 68 ταυτισμένα θραύσματα στην κατηγορία. Απαντά επίσης στο ανασκαμμένο ιερό του Μεσαίου Πλατώματος. Αριθμητικά υπερисχύουν κατά τι τα παιδικά ειδώλια ιστάμενων ιματιοφόρων αγοριών με στεφάνη και μετωπικό σκόλλυ), που συνιστούν το 20% επί του συνόλου των ειδωλίων, με 52 ταυτισμένα θραύσματα. Βλ. συνοπτικά Μητσοπούλου 2005β, 312, εικ. 23.11-14. Mitsopoulou 2007, 29. Για τον σκόλλυ, Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν* I B, 31. Εκτενέστερα, C. Mitsopoulou, *Terracotta Figurines from the Sanctuaries of the Ancient Town of Kythnos, Cyclades*, στο E. Lafli and A. Muller, επιμ., *Figurines de Terre Cuite en Méditerranée orientale grecque et romaine: Production et diffusion, iconographie et fonction*, 2-6 juin 2007, Izmir, Turquie, BCH Suppl. (υπό έκδοση).

αρχές του 4ου αι. π.Χ.¹²² Η στάση της μορφής, η θέση του ανασηκωμένου βραχίονα, η κίνηση του ελεύθερου χεριού, ο τοξωτός κόλπος του πέπλου με τις οφθαλμωτές πτυχές, το στήθος που διαγράφεται κάτω από το ένδυμα, η απόδοση στηρίζοντος και αναπαυόμενου σκέλους, είναι ορισμένα μόνο από τα κοινά χαρακτηριστικά των μορφών. Ο τύπος της κυθνιακής υδριαφόρου αναδύεται ως ένας από τους πλέον πιστούς απόηχους της στάσης της Δήμητρας των Ρειτών στην κοροπλαστική.

Το ελευσινιακό τέμενος της Κύθνου: ιστορικές συνθετικές μελέτες

Με την πάροδο της πρώτης περιόδου των διαδοχικών πρωτογενών επιγραφικών δημοσιεύσεων, διορθώσεων και συμπληρώσεων του κειμένου της μετέπειτα *IG I³ 386/387*, εμφανίζονται πλέον στη δεκαετία του '30 οι πρώτες ιστορικές συνθετικές μελέτες που περιλαμβάνουν και θεώρηση του κυθνιακού τεμένους.

Ο U. Kahrstedt¹²³ συμπεριλαμβάνει την Κύθνο μεταξύ των αποικιών της Αθήνας. Την κατατάσσει ως τέτοια¹²⁴ βάσει της επιγραφής *IG I² 313*, στίχ. 147 (= *IG I³ 386*, στίχ. 147). Το συμπέρασμα είναι όμως ελλιπώς τεκμηριωμένο, καθώς βασίζεται σε ένα μόνο αποσπασματικό κείμενο. Η εξέταση αττικών μισθωτηρίων συμβολαίων (*Pachturkunden*) οδήγησε και τον D. Behrend στην εξέταση του τεμένους της Κύθνου.¹²⁵ Ερμηνεύει τον όρο μίσθωσις ως έσοδο από μίσθωση, διαπιστώνει ότι ο υπεύθυνος για τη μίσθωση αξιωματούχος παραμένει άγνωστος¹²⁶ και διερωτάται αν πρόκειται για

122. Μητσοπούλου 2005β, 311, πίν. 23, 9-10. Mitsopoulou 2007, 29. Για την κοροπλαστική, Baumer 1997, 87, 84 και σημ. 643. Είναι λίγα τα ειδώλια που έχουν επισημανθεί ως άμεσοι απόηχοι του τύπου της Δήμητρας των Ρειτών. Από την Αττική δεν έχουμε εντοπίσει δημοσιευμένο παράλληλο. Το εγγύτερο παράλληλο στην κοροπλαστική από τα Θεάγγελα Καρίας, ιερό Δήμητρας (:): υδριαφόρος πεπλοφόρος, Isik 1980, 87-88, σημ. 276, αρ. 106-106a, εικ. 16 (420-410 π.Χ.). Κυρήνη, Ιερό Δήμητρας: ειδώλιο πεπλοφόρου με τοξωτό κόλπο, Uhlenbrock 1992, 21, εικ. 11, αρ. 74.211. Κόρινθος, Ιερό Δήμητρας: ειδώλιο πεπλοφόρου 4ου αι. π.Χ., *Corinth* XVIII.4, 36, σημ. 89, αρ. C36 (C37-C40), σύγκριση με ανάγλυφο Ρειτών. Θάσος, Θεσμοφόριο: πεπλοφόρος με κόλπο 4ου αιώνα π.Χ., Muller 1996, 339, αρ. 660-661, πίν. 106. Για τον τύπο Επικράτης, 142-152, και ειδ. 151-152 σύγκριση με ανάγλυφο Ρειτών.

123. Kahrstedt 1934, 1 (παρ. 1).

124. Στην παρ. 14, σ. 32.

125. Behrend 1970, 61, αρ. 8.

126. Behrend 1970, 105, αρ. 13. Για την Κύθνο, το μοναδικό αξίωμα που μαρτυρείται από τις πηγές είναι ο στρατη[γός]. Νίγδελς 1990, 247 και σημ. 232. Παραδίδεται από το αθηναϊκό ψήφισμα *IG II² 549*, στίχ. 13-14, του 315/4 π.Χ. Ο φορέας του αξιώματος σχετίζεται ίσως με τις επιχειρηματικές επιδιώξεις του πειρατή Γλαυκίτη από την Κύθνο (πιθανώς για

τον ἄρχοντα βασιλέα, καθώς η μίσθωση αφορά τέμενος που φέρεται να ανήκει σε δημόσιο ιερό.¹²⁷ Επισημαίνει την απουσία αναφοράς σε κάποιο είδος ἐγγύησης, όπως συνήθως απαιτείται. Η φύση της επιγραφής δεν επιτρέπει την αναφορά τέτοιων δημοσίων κειμένων.¹²⁸

Ο B. Smarczyk¹²⁹ αναφέρεται εκτενώς στο σημαντικό έσοδο των πεντακοσίων δραχμών από ένα τέμενος στην Κύθνο. Θέτει ερωτήματα σχετικά με την ακριβή περίοδο δημιουργίας του τεμένους (οποτεδήποτε μεταξύ του 478 και του 420 π.Χ.)¹³⁰ και την ειδικότερη ταυτότητα των μισθωτών (για τους οποίους επισημαίνει την ἔλλειψη τεκμηρίωσης). Διαφωνεί με την προγενέστερη ανάλυση του Kahrsted,¹³¹ ο οποίος είχε συνάγει από την επιγραφή ότι ολόκληρο το νησί αποτελούσε ιδιοκτησία της αττικής επικράτειας. Εκτιμά ότι το μεμονωμένο αυτό κείμενο δεν αρκεί για την τεκμηρίωση αθηναϊκής εγκατάστασης στο νησί ή αττικής βλέψης προς την κυθνιακή επικράτεια, καθώς τέτοιου είδους καταλήψεις τεκμηριώνονται σπανιότατα για νησιά κατά την πρώτη αθηναϊκή συμμαχία.¹³² Περιλαμβάνει και εκείνος¹³³ την επιγραφή IG I³ 394b στο σχολιασμό του (στίχ. 7) και αποδέχε-

τον Αντίγονο Α' Μονόφθαλμο). Buraselis 1982, 41 και σημ. 12. IG II² 682 = Syll.³ 409, στίχ. 9-13. Tarn 1913, 86 και σημ. 63.

127. Κατά τον Αριστοτέλη, η εκμίσθωση των μισθωμάτων εν γένει, όπως η πώληση των μεταλλείων, ανήκε στις αρμοδιότητες των δέκα πωλητών, Αριστ. Αθ. Πολ. XLVII 2: 'Ἐπειθ' οἱ πωληταὶ ἰ' μὲν εἰσι, κληροῦται δ' εἷς ἐκ τῆς φυλῆς. μισθοῦσθαι δὲ τὰ μισθώματα πάντα καὶ τὰ μέταλλα πωλοῦσι. Εἰδικότερα ὅμως οἱ μισθώσεις των τεμενῶν υπόκεινται στην δικαιοδοσία του ἀρχοντα βασιλέα, ο οποίος φέρει και την ευθύνη της καταγραφῆς τους: Αριστ. Αθ. Πολ. XLVII 4: εἰσφέρει δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς τὰς μισθώσεις τῶν τεμενῶν ἀναγράφας ἐν γραμματεῖοις λευκωμένοις. ἔστι δὲ καὶ τούτων ἡ μὲν μίσθωσις εἰς ἑτὴ δέκα, καταβάλλεται δ' ἐπὶ τῆς θ' πρυτανείας.

128. Behrend 1970, 125, σημ. 115.

129. Smarczyk 1990, 129-130.

130. Το 478 π.Χ. είναι το έτος τεκμηριωμένης στράτευσης της Κύθνου στο πλευρό των Αθηναίων κατά τα Περσικά, όπως προδίδεται από την αναγραφή της Κύθνου στον τρίποδα των Πλαταιών και στην Ολυμπία, Ηρόδ. VIII 46-48. VII 81.

131. Kahrsted 1931, 168.

132. Όπως επανέλαβε πρόσφατα και ο Rhodes 2006, 176, οι Αθηναίοι πολίτες είχαν τη δυνατότητα να κατέχουν γαίες (παράδειγμα ο Οϊωνίας Οϊωνοχάρους Ἀτηνεύς, ένας εκ των παρωδών των Μυστηρίων του 415, του οποίου δήμευσαν την περιουσία). Στους καταλόγους των δημοπράτων του 415 (Pritchett και Pippin 1956, 318-328) περιλαμβάνονται μεγάλες ιδιόκτητες εκτάσεις του στην Εύβοια, Davies 1971, 419, αρ. 11370. Casson 1976, 33-34). Προς το 420 π.Χ. η Αθήνα αλλάζει την πολιτική της δηλιακής συμμαχίας και στρέφεται προς τη δημιουργία κληρουχιών και τη συστηματική είσπραξη εισφορών, καθώς ο Πελοποννησιακός πόλεμος της δημιουργεί αυξημένες ανάγκες. Ο αναβαθμισμένος οικονομικός ρόλος της Κύθνου συμπίπτει χρονικά με την περίοδο κρίσης των δημοσιονομικών της Αθήνας. Βλ. τώρα και Clinton 2009b.

133. Μετά τον D.M. Lewis και την έκδοση του IG I³ το 1981.

ται ότι η σωζόμενη αναφορά στην Κύθνο τεκμηριώνει την ύπαρξη του τεμένους ήδη κατά την δεκαετία του 420. Το αναπάντεχα υψηλό τίμημα της μίσθωσης τον οδηγεί στη διαπίστωση ότι το εν λόγω τέμενος πρέπει να καταλάμβανε σημαντική έκταση. Δεν σχολιάζει όμως την αναφορά στο κοινό των Κυθνίων, και συνεπώς δεν προβαίνει σε σχετική ερμηνεία.

Ο M.B. Walbank¹³⁴ ακολουθεί τον Behrend¹³⁵ και συμπεριλαμβάνει το τέμενος της Κύθνου μεταξύ των μισθωτηρίων συμβολαίων της δικής του μελέτης. Τονίζει όμως ότι δεν διαθέτουμε καμία ένδειξη για τους όρους ή το είδος της μίσθωσης. Συγκρατούμε την επισήμανση ότι η συγκεκριμένη μαρτυρία αποτελεί το πλέον ύστερο μισθωτήριο συμβόλαιο του 5ου αιώνα π.Χ. για την Αττική. Κατά τον J.K. Davies,¹³⁶ ο οποίος εξετάζει τη σχέση των ιερών με το χρήμα, το παράδειγμα της εκμίσθωσης των γαιών εκ μέρους του ελευσινιακού ιερού αποτελεί παράδειγμα οικονομικής εκμετάλλευσης τρίτου βαθμού (στην πεντάβαθμη κλίμακα που παραθέτει), δηλαδή απόκτησης κέρδους από ιδιοκτησία. Αντίθετα, στο ψήφισμα των απαρχών (IG I³ 79) η εκποίηση των απαρχών στο εμπόριο και η μετατροπή τους σε χρήμα συνιστά τον τέταρτο βαθμό εκμετάλλευσης. Η περίπτωση του κυθνιακού τεμένους αντιστοιχεί λοιπόν στη σχέση τρίτου βαθμού, καθώς η Ελευσίνα εισπράττει χρήμα για την εκμίσθωσή του.

Η M.B. Cavanaugh¹³⁷ παρουσιάζει το 1996 τη νέα δημοσίευση και σχολιασμό της επιγραφής IG I³ 386/387, παραθέτοντας το σύνολο των διαδοχικών δημοσιεύσεων. Αναφέρεται και στην περίπτωση του κυθνιακού τεμένους του στίχ. 147 και στο υψηλό τίμημα της μίσθωσης (πεντακόσιες δραχμές).¹³⁸ Καταλήγει ότι το έσοδο εισπράττεται από το ελευσινιακό ιερό «πι-

134. *Agora* XIX, 155 και σημ. 31. Δεν περιλαμβάνει όμως αναφορά στη σχεδόν σύγχρονη μελέτη του Smarczyk 1990. Δίχως εκτενέστερο σχολιασμό είχε εντάξει την κυθνιακή μίσθωση στον συγκεντρωτικό πίνακα Walbank 1983β, 231.

135. Behrend 1970, 61, αρ. 8.

136. Davies 2001, 123 και σημ. 33. Αντιπαραβάλλουμε τη σπάνια περίπτωση εκμίσθωσης τεμένους της Κύθνου προς το μεταγενέστερο παράδειγμα τετραετούς εκμίσθωσης τμήματος του Παρίου Πεδίου από το ελευσινιακό ιερό προς έναν ιδιώτη, τον Υπερείδη, με υποχρέωση να καταβάλει ως ετήσιο μίσθωμα (σε είδος) 619 μεδίμνους. Από αυτά, μια απαρχή ύψους 61 μεδίμνων καταβαλλόταν στους ιερείς και τις ιέρειες, κατά τα παλαιά: IG II² 1672, στίχ. 252-8 (332/1-329/8 π.Χ.). Πρόκειται για το έτος έκδοσης και το νέο ψήφισμα των απαρχών, βλ. και Clinton, στον παρόντα τόμο.

137. Cavanaugh 1996, 190, 212.

138. Η Cavanaugh 1996, 211-212 σημειώνει σχετικά με το σημαντικό έσοδο: "The Two Goddesses also receive five hundred drachmas from property on Kythnos. Thus we gain not only information concerning the popularity of the Mysteries at this turbulent period of the last years of the Peloponnesian War but also some indication of the sources of the sanctuary's wealth which allowed it to grant a loan of some 20,000 drachmas of silver to the Athenian

θανώς ως μίσθωση για εκτάσεις γαιών στην Κύθνο, που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία των θεαινών». Σχολιασμό της αναφοράς της Κύθνου απαντούμε και σε νεότερες μελέτες,¹³⁹ χωρίς όμως εκτενέστερη αναφορά στο θέμα της Κύθνου.

Όπως προκύπτει από την ανασκόπηση της ιστορίας της έρευνας, δεν σώζεται πλήρης ιστορική πληροφορία για τον χαρακτήρα του τεμένους της Κύθνου, ούτε για την αφορμή κατά την οποία το ελευσινιακό ιερό απέκτησε έγγαιο ιδιοκτησία στο νησί. Ο Lewis¹⁴⁰ προσδιορίζει ότι «κανένα κείμενο δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το αθηναϊκό κράτος κατέλαβε, κατεργάστηκε ή μίσθωσε οιαδήποτε γη με τον προσδιορισμό γῆ δημοσία». Μόνο δημόσια οικοδομήματα είναι γνωστά από τον Αριστοτέλη,¹⁴¹ τα οποία έπρεπε να διαχειρίζεται το συμβούλιο.

Ο Θουκυδίδης παραδίδει το παράδειγμα της Λέσβου:¹⁴² το 427 π.Χ. στασίασαν οι τέσσερις πόλεις. Χωρίστηκαν σε τρεις χιλιάδες κλήρους, τριακόσιοι επιμερίστηκαν στους θεούς, ενώ οι υπόλοιποι μισθώθηκαν και πάλι στους Λεσβίους. Τα έσοδα εισπράττονταν από τους Αθηναίους κληρούχους. Η Αθήνα προέβαλλε ότι είχε κερδίσει έγγαιο ιδιοκτησία στη συμμαχία

state.” Ο δανεισμός σημαντικής ποσότητας αργύρου του ελευσινιακού ιερού προς το αθηναϊκό κράτος στα χρόνια κατά τα οποία ο άργυρος είχε πλήρως στερέψει δυσχεραίνοντας την κυκλοφορία νέων νομισμάτων, έχει σημασία για τα συμπεράσματα σχετικά με τις ιδιαίτερες σχέσεις Ελευσίνας και Κύθνου (βλ. παρακάτω σημ. 154-156).

139. Savo 2004, 358-360. Horster 2004, 147, 148 και αρ. 30, 196 και αρ. 7. Lippolis – Baldini-Lippolis – Cucuzza 2006, 141, όπου αναπαράγεται η ανάγνωση της Cavanaugh 1996. Ο Μαζαράκης Αινιάν (Mazarakis Ainian 1998, 371, σημ. 73) εντάσσει αναφορά στην επιγραφή που είναι γνωστή πλέον ως IG I³ 386-387, αλλά αναπαράγει την πρώτη ανάγνωση του στίχ. 147 (τε[λεστές]), κατά Δραγούμη 1895. Ομοίως στο Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 159 και σημ. 18. Επανέρχεται στο Mazarakis Ainian 2005, 100, σημ. 80 με την ορθή ανάγνωση του στίχου. Η διατήρηση της πρώτης ανάγνωσης επισημαίνεται από τη Savo 2004, 359, σημ. 59 που προσθέτει στη συζήτηση και τα δύο συγγενή κείμενα (IG I³ 392 και 394b), και από τον Ν. Papazarkadas, *Sacred and Public Land in Ancient Athens*, PhD Oxford 2004 (προφορική πληροφορία του ιδίου). Η μελέτη Brun 1998 αντιπαραθέτει πληθώρα πηγών που αποκαλύπτουν την προκατάληψη των αρχαίων έναντι σε νήσους τύπου Κύθνου με την αντίθετη πραγματικότητα, την οποία υποδηλώνουν τα λιγοστά σωζόμενα οικονομικά στοιχεία. Στη συζήτηση δεν περιλαμβάνονται όμως οι παραπάνω ελευσινιακές επιγραφικές μαρτυρίες.

140. Lewis 1990, 251.

141. Αριστ. Αθ. Πολ. XLVI 2.

142. Θουκ. III 50, 4-9: ὕστερον δὲ φόρον μὲν οὐκ ἔταξαν Λεσβίοις, κλήρους δὲ ποιήσαντες τῆς γῆς πλὴν τῆς Μηθυμναίων τρισχιλίους τριακοσίους μὲν τοῖς θεοῖς ἱεροὺς ἐξείλον, ἐπὶ δὲ τοὺς ἄλλους σφῶν αὐτῶν κληρούχους τοὺς λαχόντας ἀπέπεμψαν· οἷς ἀργύριον Λέσβιοι ταξάμενοι τοῦ κλήρου ἐκάστου τοῦ ἑναιαυτοῦ δύο μνᾶς φέρειν αὐτοὶ εἰργάζοντο τὴν γῆν. Williams 2008, 53 και σημ. 9.

και αυτή η φιλοδοξία δεν έπαψε ως την ένταξη των εμπλεκόμενων πόλεων στη Β' αθηναϊκή συμμαχία το 377 π.Χ. Το καταστατικό κείμενο αυτής ορίζει ότι «ο δήμος πρέπει να παραχωρήσει όλες τις ιδιοκτησίες του στις συμμαχικές γαίες —ιδιωτικές ή στην κατοχή του αθηναϊκού κράτους (δημοσία Αθηναίων)— δίνοντας ισχυρές εγγυήσεις».¹⁴³ Ο Lewis¹⁴⁴ εκτιμά ότι είναι απίθανο όλες αυτές οι κτήσεις να ήταν βάσεις αθηναϊκών στρατευμάτων ή διοικήσεων. Σημαντικό μέρος τους πρέπει να ήταν αγροτικές εκτάσεις.

Ο σαφέστερος προσδιορισμός του χαρακτήρα του τεμένους της Κύθνου παραμένει ζητούμενο. Η πρωταρχική σκέψη είναι ότι ο όρος *τέμενος* προσδιορίζει ένα ιερό. Παράδειγμα αποτελεί η χρήση του όρου από τον Ηρόδοτο, κατά την παράθεση μαχών στα τεμένη της Δήμητρας Ελευσινίας.¹⁴⁵ Όμως ο όρος δεν συνεπάγεται απαρέγκλιτα ταύτιση με την έννοια του χώρου εντός ιερού: κατά τον Walbank,¹⁴⁶ το *τέμενος* ορίζεται αρχικά ως μια έκταση γης αποκομμένη και ορισμένη ως δημόσια κτήση (“a piece of land cut off and assigned as official domain”), αργότερα ως οριοθετημένος χώρος αφιερωμένος σε έναν θεό (“a precinct dedicated to a god”). Παρότι αποτελεί ιδιοκτησία ιερού, δεν προσδιορίζεται ρητώς ότι ένα *τέμενος* αποτελεί επίσης και συστατικό στοιχείο του λειτουργικού χώρου του ίδιου του ιερού. Για την D. Hegyi, η γη στην ιδιοκτησία ιερών περιορίζεται συνήθως στην έκταση του ίδιου, ενώ είναι σπάνια η ιδιοκτησία αρδευόμενης γης και τα έσοδα από γη για τα ιερά. Η καλλιέργεια των ιερών εκτάσεων υπόκειται σε περιορισμούς, έτσι οι εκτάσεις αυτές συχνά χρησίμευαν ως βοσκή.¹⁴⁷ Η οικονομική εκμετάλλευση τεμενών γίνεται συνήθως με μίσθωση και συνεπάγεται σημαντική έκταση. Στην Αθήνα υπάγονταν στην ευθύνη του άρχοντα βασιλέα.¹⁴⁸ Όμως, ο δημόσιος ή ιερός χαρακτήρας ενός τεμένους προκύπτει μόνο από τον τρόπο διαχείρισης των εσόδων του.¹⁴⁹ Ο ιερός χαρακτήρας του τεμένους

143. Βλ. πλέον και Rhodes και Osborne 2003, 92-105, αρ. 22, στίχ. 25-31: τοῖς δὲ ποιησαμέ[νοι]ς συμμαχίαν πρὸς Ἀθηναίους καὶ τὸς συμ[μ]άχος ἀφείναι τὸν δῆμον τὰ ἐγκτήματα ὅποσ' ἂν τυγχάνηι ὄντα ἢ ἴδια ἢ [δ]ημόσια Ἀθ[η]ναίων ἐν τῇ χώρῃ τῶν ποιο[μένων] τὴν συμμαχίαν κ[αὶ] περὶ τούτων π[ίστιν] δῶναι Ἀθηναίους.

144. Lewis 1990, 252-253.

145. Ηρόδ. IX 101, 1. Bowden 2007, 72. Bowden 2009, 71. Για τεμένη και ιερά οικόπεδα Bell 2008, 155-159.

146. Walbank 1983a, 117. LSJ 1996, 1774 στο λ. *τέμενος*. Επίσης Hegyi 1976, 78, σημ. 4: βιβλιογραφία για τεμένη. Στον Όμηρο η Δήμητρα διαθέτει τέμενος στην Πύραιο της Θεσσαλίας, Ομ. Ιλ. Β' 695-696. Hegyi 1976, 78, σημ. 6: “the landed property of the sanctuaries almost in all cases belonged to the hiera chora of the polis”.

147. Hegyi 1976, 80.

148. Βλ. παραπάνω σημ. 126.

149. Hegyi 1976, 86-87.

της Κύθνου προκύπτει από τη διαχείριση του μισθώματος από το ιερό της Ελευσίνας.

Διαπιστώνουμε ότι το ιερό τέμενος της Κύθνου βρίσκεται υπό την οικονομική διαχείριση των αξιωματούχων του ελευσινιακού ιερού, δίχως την εμπλοκή του επίσημου αθηναϊκού κράτους. Κατά τον Walbank¹⁵⁰ υπάρχουν παραδείγματα κρατικής διαχείρισης της έγγειας ιδιοκτησίας των ελευσινιακών θεοτήτων δίχως όμως να εκλείπει η άμεση διαχείριση από το ίδιο το ιερό. Η αφορμή παραχώρησης του κυθνιακού τεμένους στην ιδιοκτησία των θεαινών δυστυχώς δεν έχει καταγραφεί στην επίσημη ιστορία του αθηναϊκού κράτους και της όψιμης φάσης της πρώτης συμμαχίας. Γνωρίζουμε μόνο τον γενικό κανόνα, ότι κατά την κατάτμηση των γαιών παραχωρείται μέρος αυτών στους θεούς, εν προκειμένω στις ελευσινιακές θεότητες. Ενδέχεται άλλες εκτάσεις να εκχωρήθηκαν σε αθηναίους κληρούχους. Η αφορμή θα μπορούσε να αναζητηθεί στις ακατάγραφες σελίδες των επεισοδίων κατά τη διάρκεια των μηδικών πολέμων,¹⁵¹ ή σε κάποιο δευτερεύον επεισόδιο κατά την αποδοχή των όρων της συμμαχίας.¹⁵² Η Κύθνος δεν αναφέρεται στο κείμενο σύστασης της Β' αθηναϊκής συμμαχίας,¹⁵³ αλλά σε αυτό ορίζεται πλέον ρητώς -όπως είδαμε- ότι ο αθηναϊκός δήμος πρέπει να επιστρέψει όλες τις κτήσεις του στα συμμαχικά εδάφη.

Το ενδιαφέρον της Ελευσίνας για την Κύθνο εστιάζεται ιστορικά ακριβώς κατά την περίοδο ένδειας σε πρώτες ύλες μετάλλων που οδήγησε στην αδυναμία κοπής νομισμάτων το 406/5 π.Χ.¹⁵⁴ και σε άλλες καίριες αλλαγές

150. Walbank 1983β, 229.

151. Όπως για παράδειγμα η υποστήριξη της Κύθνου προς την αναποφάσιστη και μειδίσασα Πάρο: μετά τη μάχη των Θερμοπυλών το 480 π.Χ. η Κύθνος επέτρεψε στον παριανό στόλο να αναμείνει εκεί την έκβαση της μάχης της Σαλαμίνας (Ηρόδ. VIII 67, 3: Πάριοι δὲ ὑπολειφθέντες ἐν Κύθνῳ ἐκαραδόκεον τὸν πόλεμον κῆ ἀποβήσεται). Η Πάρος είχε όμως προσφέρει ήδη μια τριήρη στον Δάτι (Ηρόδ. VI 133). Η στάση της Πάρου και άλλων νήσων προκάλεσε κατόπιν τη μήνη των Αθηναίων και του Θεμιστοκλή, ο οποίος επέβαλε στην Πάρο πρόστιμο (Ηρόδ. VIII 11-12), Brun 1998, 666 και σημ. 80. Ο Ηρόδοτος δεν γνωρίζει εάν επιβλήθηκαν χρηματικά πρόστιμα και σε άλλα νησιά, όπως πιστεύει (VIII 112, 2: λέγων ταῦτα συνέλεγε χρήματα μεγάλα παρὰ Καρυστίων τε καὶ Παρίων, οἱ πυνθανόμενοι τήν τε Ἄνδρον ὡς πολιορκέοιτο διότι ἐμήδισε, καὶ Θεμιστοκλέα ὡς εἴη ἐν αἴνῃ μεγίστῃ τῶν στρατηγῶν, δέισαντες ταῦτα ἔπεμπον χρήματα. εἰ δὲ δὴ τινὲς καὶ ἄλλοι ἔδοσαν νησιωτέων, οὐκ ἔχω εἰπεῖν, δοκέω δὲ τινὰς καὶ ἄλλους δοῦναι καὶ οὐ τούτους μούνους).

152. Κατά αντιστοιχία με τη περίπτωση της Λέσβου, όπως παραδίδει ο Θουκυδίδης, III 50, 4-9.

153. Rhodes και Osborne 2003, 92-105, αρ. 22.

154. Για την παύση κοπής αργυρών νομισμάτων το 406/5 π.Χ., βλ. παραπάνω σημ. 96-97.

του αθηναϊκού νομισματικού συστήματος.¹⁵⁵ Επομένως, είναι εύλογο οι αθηναϊκές βλέψεις να σχετίζονται με τον μεταλλευτικό πλούτο της νήσου. Ο P. Brun εικάζει ότι η Κύθνος παρείχε πρώτες ύλες μετάλλων για την κοπή νομισμάτων.¹⁵⁶

Οι αναλύσεις των σκωριών χαλκού από τη θέση Σκουριές της Κύθνου ανέδειξαν την πρωιμότητα της μεταλλευτικής δραστηριότητας ήδη από την Πρωτοκυκλαδική περίοδο, όπως και το σημαντικό ρόλο της Κύθνου στην ανάπτυξη τεχνολογίας τήξης χαλκού.¹⁵⁷ Υπάρχουν όμως πλείστες ενδείξεις και για μεταγενέστερη παραγωγή σιδήρου και ενδεχομένως χαλκού. Δυστυχώς λείπουν αντίστοιχης σαφήνειας δημοσιευμένα στοιχεία για τους ιστορικούς χρόνους.¹⁵⁸ Το μεταλλείο σιδήρου στο Ζογκάκι στην ανατολική ακτή της Κύθνου (εικ. 16), λειτούργησε πιθανώς κατά τα κλασικά χρόνια.¹⁵⁹ Εξάλλου, η έκταση της τειχισμένης αρχαίας πόλης της Κύθνου, ιδιαίτερα η περιοχή κοντά στο αρχαίο λιμάνι,¹⁶⁰ είναι διάσπαρτη με σκωρίες μετάλλου, κυρίως σιδήρου.¹⁶¹

Η ταυτότητα του ελευσινιακού τεμένους της Κύθνου παραμένει άγνωστη παρά τον εκτεταμένο σχολιασμό του στην ιστορική έρευνα. Η ανάδειξη των εστιασμένων αθηναϊκών βλέψεων για την κυθνιακή επικράτεια, της εν-

155. Βλ. σχετικά Smarckzyk 1986.

156. Brun 1998, 660.

157. Ενδεικτικά, Stos-Gale 1998, 717-735.

158. Αναφέρουμε τη μελέτη Α. Κορδέλλας, *Η Ελλάς εξεταζομένη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς. Υπό κατ' αίτησιν της Κεντρικής Επιτροπής της Ελλάδος δια την Παγκόσμιον έκθεσιν του 1878*, Αθήνα 1878. Για τους νεότερους χρόνους, βλ. τον τόμο *Ιστορικά μεταλλεία στο Αιγαίο, 19ος-20ός αιώνας. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Μήλος, 3-5 Οκτωβρίου 2003*, Αθήνα 2005, όπως και Μπελαβίλας - Παπαστεφανάκη - Φραγκίσκος 2009, 86-91.

159. Ο Davies 1935, 257-259 αναφέρει μελαμβαφές όστρακο μεταξύ των επιφανειακών ευρημάτων στην περιοχή. Η χρήση της περιοχής των μεταλλείων ήδη κατά την αρχαιότητα θεωρείται πιθανή και από τη Χατζηαναστασίου 1998, 260 και σημ. 6. Η τεράστια έκταση των μεταλλευτικών στοών που σήμερα σώζονται στα Νότια της παραλίας Ζογκάκι δημιουργήθηκε λόγω συστηματικής εξόρυξης μετάλλων κατά τη νεότερη εποχή. Η αδυναμία εντοπισμού οστράκων αρχαίας κεραμικής οφείλεται στην έντονη αλλοίωση της επιφάνειας του εδάφους και δεν συνεπάγεται απουσία αρχαίας χρήσης. Όστρακα αρχαϊκών και κλασικών χρόνων απαντούν σε πολλές θέσεις της ευρύτερης περιοχής.

160. Επιφανειακή έρευνα Βρυόκαστρου Κύθνου: τοπογραφικές πινακίδες 11, 15-17, 22, Μαζαράκης Αινιάν 1998α, 140, εικ. 2. Ομάδες Περισυλλογής αρ. 26-27, Μητσοπούλου 2005β, 336, εικ. 1.

161. Η συστηματική επιφανειακή έρευνα στις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις της Κύθνου παραμένει ένα ζητούμενο. Σχετικές έρευνες διεξήγαγε κατά τις δεκαετίες '80-90 η αρχαιολόγος της ΚΑ' ΕΠΚΑ Ο. Χατζηαναστασίου-Φιλανιώτου. Συνοπτική έκθεση, Χατζηαναστασίου 1998, 259-263.

δεχόμενης ύπαρξης κληρουχιών ή και ενός συστήματος εκμετάλλευσης των μεταλλευμάτων της νήσου, σε συνδυασμό με τις πρόσφατες διαπιστώσεις αρχαιολογικού χαρακτήρα, μεγεθύνουν το ενδιαφέρον για την απρόσμενη παρουσία του ελευσινιακού σκεύους μεταξύ του αναθηματικού υλικού του ιερού. Διαγράφεται πλέον με σαφήνεια μια τάση ανεύρεσής τους σε περιβάλλοντα που σχετίζονται με τη μεταλλευτική δραστηριότητα.¹⁶²

Είναι εξάλλου η ίδια επιγραφή IG I³ 386/387 που προσφέρει και την πρώτη επιγραφικά τεκμηριωμένη αναφορά της λέξης κέρχνος,¹⁶³ ενώ μας πληροφορεί ότι στα χρόνια κατά τα οποία η Κύθνος σχετίζεται με την Ελευσίνα, το αττικό ιερό έχει έντονη μεταλλοτεχνική δραστηριότητα.¹⁶⁴ Είναι πιθανό σε αυτήν ακριβώς να οφείλεται και το ενδιαφέρον του αττικού πανελλήνιου ιερού προς το αγνοημένο εν πολλοίς από τις αρχαίες πηγές κυκλαδικό νησί.

Ένα καίριο ερώτημα παραμένει για την ώρα ανοιχτό: ποιά χρήση μπορεί να έχει ένα τελετουργικό σκεύος των Ελευσινίων Μυστηρίων σε ένα ιερό Δήμητρας (πιθανώς Θεσμοφόριο) της περιφέρειας; Η πρώιμη χρονολόγηση των θραυσμάτων της Κύθνου (στα τέλη 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ.),¹⁶⁵ αλλά και ο μικρός τους αριθμός τοποθετεί το φαινόμενο χρονολογικά αρκετά κοντά στην περίοδο σύσφιξης των σχέσεων του ελευσινιακού ιερού με την Κύθνο και την οικονομική εκμετάλλευση του εκεί τέμενους. Αντίστοιχη απόθεση γνήσιων αττικών ελευσινιακών σκευών δεν έχει ως τώρα διαπιστωθεί σε άλλα γνωστά ιερά της Δήμητρας εκτός Αττικής.¹⁶⁶

Το κυθνιακό τέμενος που μνημονεύουν οι ελευσινιακές επιγραφές δεν μπορεί στο παρόν στάδιο έρευνας να ταυτιστεί με ασφάλεια με την έκταση του ιερού της ακρόπολης της Κύθνου.¹⁶⁷ Ενδέχεται να αντιστοιχεί σε άλ-

162. Η συχνή παρουσία του στις περιοχές μεταλλευτικών εγκαταστάσεων της Λαυρεωτικής έχει επισημανθεί και ερμηνευθεί ως ένδειξη διάδοσης χθόνιας λατρείας σε περιβάλλον μεταλλορύχων. Βλ. παραπάνω σημ. 62.

163. IG I³ 386, στήλη I, στίχ. 17. IG I³ 387, στήλη I, στίχ. 23. Κατόπιν και IG I³ 390, στίχ. 8. Ο σπάνιος όρος σχετίζεται επίσης με τη μεταλλοτεχνία: η T. Linders έθεσε τέλος στο συσχετισμό κέρνου και κέρχνου, και έδειξε πειστικά ότι πρόκειται για κοκκωτά κοσμήματα μικροσκοπικών διαστάσεων, Linders 1988, 229-30. Βλ. και Clinton 2009a, 240-241.

164. Cavanaugh 1996, βλ. παραπάνω σημ. 138.

165. Βλ. παραπάνω σημ. 39, Τύπος Γ.Ι.β.

166. Τα ανασκαφικά σύνολα που θα μπορούσαν να εξετασθούν σχετικά στις Κυκλάδες είναι της Χώρας Νάξου (βλ. σημ. 15) και της Υψηλής Άνδρου (Τελεβάντου 1999, 132-137 με βιβλιογραφία). Κατά τις έρευνες που διενεργήθηκαν στο Ξώμπουργο Τήνου (1998-2001) και το “Διοσκούριο” Δήλου (1998-2002) δεν εντοπίστηκαν αττικά ελευσινιακά σκεύη (ευχαριστίες οφείλω προς τη Ν. Κούρου και τον R. Étienne για την άδεια μελέτης στην Τήνο και τη Δήλο αντίστοιχα). Μεμονωμένη παραμένει περίπτωση του Ιερού της Δήμητρας στη Μυτιλήνη, Cronkite 1997.

167. Στην πρώτη συζήτηση του κυθνιακού ιερού, ο K. Clinton οδηγήθηκε προς την

λες εκμεταλλεύσιμες εκτάσεις της νήσου, μεταλλοφόρου ή αγροτικού χαρακτήρα.¹⁶⁸ Τα ελευσινιακά ενδιαφέροντα στο νησί, οικονομικής πιθανώς φύσης, θα μπορούσαν να εξηγήσουν μια στενότερη επιρροή της αττικής ελευσινιακής θρησκείας και την προσέλκυση μυστών από αυτό. Ενδέχεται η στενή οικονομική σχέση του ελευσινιακού ιερού με την Κύθνο να επηρέασε την επιτόπια ανάθεση ή και χρήση(;) των σκευών. Πληρέστερες απαντήσεις θα προσφέρει μόνο μια ανασκαφική διερεύνηση του ιερού της ακρόπολης.

Για λόγους πληρότητας προστίθενται παραπομπές σε πρόσφατα δημοσιεύματα:¹⁶⁹

ιδέα της ταύτισης του τεμένους των επιγραφών με το ιερό που εντοπίστηκε πρόσφατα στην Κύθνο, Clinton 2008, 60. Βλ. όμως παρακάτω, σημ. 168.

168. Ομοίως Clinton 2009a, 239, 244.

169. Για τη σημ. 69: σχετικά με τον αποθέτη της Ιεράς Οδού με τους κέρνους, στο φρέαρ «Προφήτη Δανιήλ» του έργου ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ, πλησίον της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής, βλ. πλέον και Δρακωτού 2009, 115-116. Προτείνεται συσχετισμός του αποθέτη με το ιερό της Δήμητρας, Κόρης, Αθηνάς και Ποσειδώνος, γνωστό από τον Πausanias (Πaus. I 37, 2). Ίσως το ιερό αυτό σχετίζεται με τη στάση στο προάστιο ιερά συκῆ, στην οποία γνωρίζουμε ότι αναπαύονταν οι φέροντες τα ιερά κατά τη μεταγωγή τους από την Ελευσίνα προς το άστυ (Φιλόστρ. *Βίοι Σοφιστών* II 20, 3). Επίσης, ελευσινιακοί “κέρνοι” απλού τύπου (πλημοχόες) βρέθηκαν πρόσφατα και σε παρόδιο ιερό στις Αχαρνές, σε οδό που πιθανώς ταυτίζεται με την Αχαρνική οδό (ανασκαφές Αττικής οδού, Χαραυγή Αχαρνών, οδός Ιππίου). Βάσει των αγγείων αυτών προτείνεται από την ανασκαφέα η ταύτιση του μικρού ιερού με περίβολο και ναῖσκο εν παραστάσει με αγροτικό ιερό Δήμητρας και Κόρης. Βλ. Πλάτωνος 2009, 142, 144-145, εικ. 9.7-9.8 και Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 425, 453 έγχρ. εικ. 13.

Για τη σημ. 107: πρόσφατη αναφορά στο ψήφισμα των Ρειτών και την κατασκευή του έργου γεφύρωσης κάνουν οι Ματθαίου 2009, 27-28, εικ. 2.8 και Παπαγγελή 2009, 130.

Για τη σημ. 118: η Π. Παπαγγελή προτείνει ταύτιση του νεαρού άνδρα στο ψηφισματικό ανάγλυφο των Ρειτών με τον Τριπτόλεμο ή με προσωποποίηση του δήμου των Ελευσινίων, Παπαγγελή 2009, 130.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agora IV = R.H. Howland, *Greek Lamps and Their Survivals*, Princeton, 1958.
- Agora VII = J. Perlzweig, *Lamps of the Roman period, First to Seventh Century After Christ*, Princeton, 1961.
- Agora XII = B.A. Sparkes and L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C.*, Princeton, 1970.
- Agora XIX = M.B. Walbank, *Inscriptions, Part III. Leases of Public Lands*, Princeton, 1991.
- Agora XXVI = J.H. Kroll, *The Greek Coins*, Princeton, 1993.
- Agora XXIX = S.I. Rotroff, *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*, Princeton, 1997.
- Agora XXXI = M.M. Miles, *The City Eleusinion*, Princeton, 1998.
- Amandry P., 1953. *Collection Hélène Stathatos. Les bijoux antiques*, 1/4, Strasbourg.
- Bailey D.M., 1975. *British Museum: A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, v.1: *Greek, Hellenistic, and Early Roman Pottery Lamps*, London.
- Bakalakis G., 1991. Les kernoi éleusiniens, *Kernos* 4, 105-117.
- Βάλληνης Α., 1882. *Κυθνιακά*, Ερμούπολις.
- Bell M., III, 2008. Hiera Oikopeda, στο Di Stefano 2008, 155-159.
- Beulé E., 1858. *Les monnaies d'Athènes*, Paris.
- Beazley J.D., 1941. Bakchos-Rings, *NC* 1, 6th ser., 1-7.
- Behrend D., 1970. *Attische Pachturkunden (Vestigia 12)*, München.
- Bérard C., 1985. La lumière et le faisceau: images du rituel éleusinien, στο Lissarague F., επιμ., *Image et rituel en Grèce Ancienne (Recherches et Documents du Centre Thomas More 48)*, L'Arbresle, 17-33.
- Berranger D., 1992. *Recherches sur l'histoire et la prosopographie de Paros à l'époque archaïque*, Paris.
- Beschi L., 1997. Cabirio di Lemno: testimonianze letterarie ed epigrafiche, *ASAtene* 74-75, 7-192.
- Bignasca A.M., 2005. *ThesCRA* V, 2b. Kernos, Los Angeles, California, 250-252.
- Bikakis M.H., 1985. *Archaic and Classical Imported Pottery in the Museums of Paros and Naxos*, Ann Arbor.
- Bowden H., 2007. Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas, *Mediterranean Historical Review* 22, 71-83.
- Bowden H., 2009. Cults of Demeter Eleusinia and the Transmission of Religious Ideas, στο Malkin I. – Constantakopoulou C. – Panagopoulou K., επιμ., *Greek and Roman Networks in the Mediterranean, Conference, Rethymno, Crete, 26-28 May 2006*, London and New York, 70-82.
- Brommer F., 1980. Plemochoe, *AA*, 544-549.
- Brun P., 1993a. La faiblesse insulaire: Histoire d'un Topos, *ZPE* 99, 163-183.
- Brun P., 1993β. La stèle des céréales de Cyrène et le commerce du grain en Égée au IVe s. av. J.C., *ZPE* 99, 185-196.
- Brun P., 1998. Pauvreté et impuissance de Kythnos: essai pour un jugement équilibré, στο Μενδώνη και Μαζαράκης-Αινιάν 1998, 657-668.
- Brun P., 2005. *Impérialisme et démocratie à Athènes. Inscriptions de l'époque classique*, Paris 2005.

- Bruneau Ph., 1970. *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*, Paris.
- Buraselis K., 1982. *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Ägäischen Meer und in Westkleinasien*, München.
- Burkert W., 2004. *Theocra II*, 3.c. Initiation, Los Angeles, California, 91-124.
- Burr-Thompson D., 1944. The Golden Nikai Reconsidered, *Hesperia* 13, 173-209.
- Cargill J., 1995. *Athenian Settlements of the Fourth Century B.C.* (Mnemosyne Suppl. 145), Leiden – New York.
- Casson L., 1976. The Athenian Upper Class and New Comedy, *TAPA* 106, 29-59.
- Cavaignac E., 1908. *Études sur l'histoire financière d'Athènes au Ve siècle. Le trésor sacré d'Eleusis jusqu'en 404*, Versailles.
- Cavanaugh M.B., 1996. *Eleusis and Athens. Documents in Finance, Religion and Politics in the Fifth Century B.C.*, Atlanta.
- Clinton K., 1974. *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries* (TAPS 64.3), Philadelphia.
- Clinton K., 1988. Sacrifice at the Eleusinian Mysteries, in Hägg R. - Marinatos N. - Nordquist G., eds., *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 4°, XXXVIII), Stockholm, 69-79.
- Clinton K., 1992. *Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries. The Martin P. Nilsson Lectures on Greek Religion delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens* (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, Series in 8°, XI), Stockholm.
- Clinton K., 2005. *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme I*, Athens.
- Clinton K., 2008. *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme II: Commentary*, Athens.
- Clinton K., 2009a. Donors of Kernoi at the Eleusinian Sanctuary of the Two Goddesses, στο Prêtre C., επιμ., *Le donateur, l'offrande et la déesse. Systèmes votifs dans les sanctuaires de déesses du monde grec* (Kernos, Suppl. 23), Liège, 239-246.
- Clinton K., 2009b. The Eleusinian Sanctuary During the Peloponnesian War, στο Palagia 2009, 52-65.
- Corinth XVIII, 4 = G.S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore. The Figurines*, Princeton, 2000.
- Coupry J., 1937. Études d'épigraphie délienne. I. Les administrateurs sacrés à Délos et la collaboration attico-délienne dans les derniers temps de la guerre du Péloponnèse, *BCH* 61, 1937, 364-379.
- Cronkite S.M., 1997. *The Sanctuary of Demeter at Mytilene: a Diachronic and Contextual Study*, UCL London (αδ. διδ. διατριβή).
- Davies J.K., 1971. *Athenian Propertied Families, 600-300 BC*, Oxford.
- Davies J.K., 2001. Temples, Credit, and the Circulation of Money, στο Meadows A. και Shipton K., επιμ., *Money and its Uses in the Ancient Greek World*, Oxford, 117-128.
- Davies O., 1935. *Roman Mines in Europe*, Oxford.
- Delatte A., 1955. *Le Cycéon. Breuvage rituel des mystères d'Éleusis*, Paris.
- Develin R., 1989. *Athenian Officials: 684-321 BC*, Cambridge.
- Di Stefano C.A., επιμ., 2008. *Demetra. La divinità, i santuari, il culto, la leggenda. Atti del I congresso internazionale, Enna, 1-4 Luglio 2004*, Pisa-Roma.
- Domaradzka L., 2007. Catalogue of Graffiti Discovered at Pistiros – Vetren (1998-2004),

- Part Two: Graffiti on Pottery, Used in the Household, στο Bouzek J. – Domaradzka L. – Archibald Z.H., επιμ., *Pistiros III. Excavations and Studies*, Prague, 221-235.
- Δραγούμης Στ. Ν., 1895. Ταμιακή στήλη εν Ελευσίνι, *ΑρχΕφ* 34, 62-75.
- Δραγούμης Στ. Ν., 1901. Μυστική προστροπή Δήμητρος και Περσεφόνης. Θυματήρια - Λίκνα - Κέρνοι, *ΑΜ* 26, 38-49.
- Δρακωτού Ι., 2009. Ιερά Οδός, ανατολικό τμήμα, στο Κορρές 2009, 112-123.
- Ellis Jones J., 1982. Another Eleusinian Kernos from Laureion, *BSA* 77, 191-199.
- Figueira T., 1988. *The Power of Money: Coinage and Politics in the Athenian Empire*, Philadelphia.
- Gabrici E., 1927. *Il santuario della Malophoros a Selinunte (MonAnt 32)*, Roma.
- Gager J.G., 1992. *Curse tablets and binding spells from the ancient world*, New York.
- Graef B. και Langlotz E., επιμ., 1933. *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*, Band 2, Berlin.
- Graf F., 1974. *Eleusis und die orphische Dichtung Athens in vorhellenistischer Zeit*, Berlin/New York.
- Graf F., 1996. Pompai in Greece. Some Considerations about Space and Ritual in the Greek Polis, στο Hägg R., επιμ., *The Role of Religion in the Early Greek Polis. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, Athens, 16-18 October 1992*, Stockholm, 55-65.
- Gribble D., 1999. *Alcibiades and Athens. A Study in Literary Presentation*, Oxford.
- Hall J.M., 1997. *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge.
- Hamilton R., 2000. *Treasure Map. A Guide to Delian Inventories*, Ann Arbor.
- Hegyí D., 1976. Τεμένη ιερά καὶ τεμένη δημόσια, *Oikumene* 1, 77-87.
- Hermanns M.H., 2006. *Licht und Lampen im westgriechischen Alltag. Beleuchtungsgeräte des 6.-3. Jhs. v. Chr. in Selinunt*, Rahden-Westfahlen.
- Horster M., 2004. *Landbesitz griechischer Heiligtümer in archaischer und klassischer Zeit*, Berlin, New York.
- Isik F., 1980. *Die Koroplastik von Theangela in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien zwischen 560 und 270 v. Chr. (IstMitt-BH 21)*, Tübingen.
- Kahrstedt U., 1934. *Staatsgebiet und Staatsangehörige in Athen. Studien zum öffentlichen Recht Athens*, Teil 1, Stuttgart.
- Kallet L., 2009. War, Plague, and Politics in Athens in the 420s B.C., στο Palagia 2009, 94-127.
- Karivieri A., 1996. *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Helsinki.
- Kent J.H., 1948. The Temple Estates of Delos, Rheneia, and Mykonos, *Hesperia* 17, 243-338.
- Kerameikos XVII* = U. Knigge, *Der Bau Z*, München 2005.
- Kerényi C., 1967. *Eleusis. Archetypal image of Mother and Daughter*, Princeton.
- Knoepfler D., 1971. La date de l'annexion de Styra par Érétrie, *BCH* 95, 1971, 223-244.
- Κόκκου-Βυριδὴ Κ., 1999. *Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνος*, Αθήνα.
- Κοντολέων Ν.Μ., 1952. Ανασκαφή εν Τήνω, *Πρακτ*, 531-546.
- Κοντολέων Ν.Μ., 1953. Ανασκαφή εν Τήνω, *Πρακτ*, 258-267.
- Κορρές Μ., επιμ., 2009. *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι Δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα.
- Kourou N., 2002. Tenos-Xobourgo. From a Refuge Place to an Extensive Fortified Settlement, στο Stamatopoulou M. και Yeroulanou M., επιμ., *Excavating Classical Culture: Recent Archaeological Discoveries in Greece*, Oxford, 255-268.
- Kourou N., 2005. Ten Years of Archaeological Research at Xobourgo (Island of Tenos in the Cyclades), *AALB Bulletin* 3, 23-29.
- Kourou N., 2008. The Dawn of Images and Cultural Identity: The Case of Tenos, στο *Alba del-*

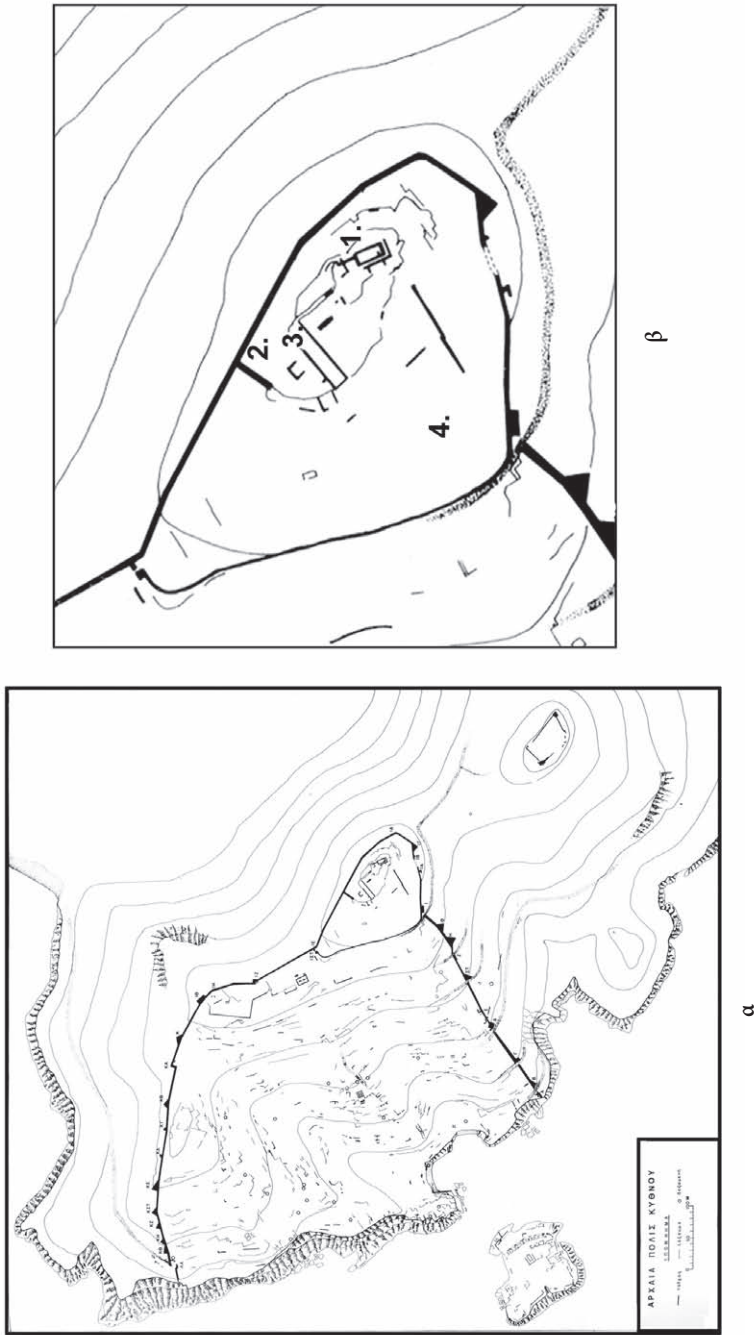
- la città, alba delle immagini ? Da una suggestione di Bruno d'Agostino, Tripodes 7*, 2008, 63-90.
- Κουρουνώτης Κ., 1898. ΚΕΡΝΟΙ, *ΑρχΕφ* 37, 21-28.
- Krauskopf I., 2005. *ThesCRA V*, 2b. Plemochoe, Los Angeles, California, 252-255.
- Kroll J.H., 1992. Athenian Bronze Coinage and the Propagation of the Eleusinian Mysteries, *AJA* 95, 355-356.
- Kron U., 1984. Archaisches Kultgeschirr aus dem Heraion von Samos. Zu einer speziellen Kultgeschirrgattung von archaischem Trink- und Tafelgeschirr mit Dipinti, στο Brijder, H.A.G., επιμ., *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium*, Amsterdam, 292-297.
- Lambrinoudakis V. - Gruben G. - Ohnesorg A. - Korres M. - Bilis Th. - Magnisali M. - Simantoni-Bournia E., 2002. Naxos - Das Heiligtum von Gyroula bei Sangri. Eine neu-gefundene, drei Jahrtausende alte Kultstätte der Demeter, *AntW* 33, 387-406.
- Lambrinoudakis V., 2008. Demeter and Apollon: Could They Have a Common Cult?, στο Di Stefano 2008, 93-97.
- Lawton C.L., 1995. *Attic Document Reliefs. Art and Politics in Ancient Athens*, Oxford.
- Lawton C.L., 2009. Attic Votive Reliefs and the Peloponnesian War, στο Palagia 2009, 66-93.
- Le Guen-Pollet B., 1991. *La vie religieuse dans le monde grec du Ve au IIIe siècle avant notre ère. Choix de documents épigraphiques traduits et commentés*, Toulouse 1991.
- Lewis D.M., 1990. Public Property in the City, στο Murray O. και Price S., επιμ., *The Greek city: from Homer to Alexander*, Oxford - New York, 245-263.
- Leventi I., 2007. The Mondragone Relief Revisited. Eleusinian Cult Iconography in Campania, *Hesperia* 76, 107-141.
- Linders T., 1988. Kerchnos and Kerchnion, not Kernos but Granulation, *OpAth* 17, 229-230.
- Linders T., 1990. The Melting Down of Discarded Metal Offerings, *ScAnt* 3-4, 281-285.
- Lippolis E. - Baldini-Lippolis I. - Cucuzza N., 2006. *Mysteria. Archeologia e culto del santuario di Demetra a Eleusi*, Torino.
- Loomis W.T., 1998. *Wages, Welfare Costs and Inflation in Classical Athens*, Ann Arbor.
- Louyot D. και Mazarakis Ainian A., 2005. Les structures défensives antiques dans les Cyclades: l'exemple de Kythnos, *RÉA*, 559-583.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 1998α. Επιφανειακές και αρχαιολογικές έρευνες στην Κύθνο (1990-1995), *Πρακτ* 1995, Κύθνος, 137-210.
- Μαζαράκης Αινιάν Α.Ι., 1998β. Επιγραφές από την Κύθνο, *ΗΟΡΟΣ* 10-12, 1992-1998, 449-454.
- Μαζαράκης Αινιάν Α., 2005. Επιφανειακές έρευνες στην αρχαία πόλη της Κύθνου, *Πρακτικά Β' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 31 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1995*, Μέρος Β', *ΕΕΚΜ ΙΗ'* 2002-2003, Αθήνα, 154-186.
- Μαζαράκης Αινιάν Α. και Μητσοπούλου Χ., 2007. Από την επιφανειακή έρευνα στην ανασκαφή: το ιερό της αρχαίας Κύθνου, στο Κονσολάκη-Γιαννοπούλου Ε., επιμ., *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002*, Αθήνα, 307-384.
- Mathisen R.W., 1981. Antigonus Gonatas and the Silver Coinages of Macedonia, Circa 280-270 B.C., *ANSMN* 26, 79-123.
- Ματθαίου Α.Π., 1998. Εις *IG XII Suppl.*, σ. 104, αρ.196, *ΗΟΡΟΣ* 10-12, 1992-1998, 419-422.
- Ματθαίου Α.Π., 2009. Οι οδοί της Αττικής. Οι αρχαίες γραπτές μαρτυρίες, στο Κορρές 2009, 22-33.

- Mattingly H.B., 1996. *The Athenian Empire Restored: Epigraphic and Historical Studies*, Ann Arbor.
- Mazarakis Ainian A., 1998. The Kythnos Survey Project: a Preliminary Report, στο Μενδώνη-Μαζαράκης Αινιάν 1998, 363-379.
- Mazarakis Ainian A., 2005. Inside the Adyton of a Greek Temple, στο Yeroulanou M. και Stamatoropoulou M., επιμ., *Architecture and Archaeology in the Cyclades. Papers in Honour of J.J. Coulton*, Oxford, 87-104.
- Μενδώνη Α. και Μαζαράκης Αινιάν Α., επιμ., 1998. *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Κέα-Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994 (Μελετήματα 27)* Αθήνα.
- Μενδώνη Α.Γ., 2006. Αναθηματικές επιγραφές από την Καρθαία της Κέας, στο Σταμπολίδης Ν. Χρ., επιμ., *Γενέθλιον. Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*, Αθήνα, 265-273.
- Merritt B.D. - Wade-Gery H.T. - McGregor M.F., 1950. *The Athenian Tribute Lists*, vol. III, Princeton.
- Merritt M.F. και McGregor B.D., 1967. *The Athenian Quota-List of 421/0 B.C.*, *Phoenix* 21, 85-91.
- Meyer M., 1989. *Die griechischen Urkundenreliefs (AM-BH 13)*, Berlin.
- Μητσοπούλου Χ., 2005α. Τήνος-Ξώμπουργο: Λύχνοι, πολύμυξα φωτιστικά σκεύη και το οικοδόμημα του αγρού Σιώτη («Θεσμοφόριο»), *Ε' Επιστημονικό Συμπόσιο Ανασκαφή και Έρευνα, V: Από το Ερευνητικό Έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα, 59.
- Μητσοπούλου Χ., 2005β. Βρυόκαστρο Κύθνου: Κεραμική, Λύχνοι και Ειδώλια από την αρχαία πόλη και το ιερό της Ακρόπολης. Πρώτα στοιχεία από την Επιφανειακή Έρευνα, *Πρακτικά Β' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Θήρα 31 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1995*, Μέρος Β', *ΕΕΚΜ ΙΗ'*, 2002-2003, Αθήνα, 293-358.
- Μητσοπούλου Χ., 2007. *Το ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο και το αττικό ελευσινιακό σκεύος*, I-III, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2007 (αδ. διδ. διατριβή).
- Μητσοπούλου Χ., υπό έκδοση. Το αττικό σκεύος των Ελευσίνων Μυστηρίων: σχήμα, χρήση και πρόταση χρονολόγησης, *Η' Επιστημονική Συνάντηση Ελληνιστικής Κεραμικής, Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009*.
- Mikalson J.D., 1977. Religion in the Attic Demes, *AJP* 98, 424-435.
- Mitsopoulou C., 1995. *Prospection archéologique à Vryokastro de Kythnos, les Cyclades: à propos de la céramique*, Paris (αδ. μετ. εργασία, Paris IV - Sorbonne).
- Mitsopoulou C., 2007. Terracotta Figurines from the Sanctuaries of the Ancient Town of Kythnos, Cyclades, στο *Terracotta Figurines in the Greek and Roman Eastern Mediterranean. Production, Diffusion and Function, International Conference June 2-6, 2007 - Izmir, Turkey*, abstract, *Instrumentum* 25, 29.
- Mitsopoulou C., υπό έκδοση (α). The Eleusinian Processional Cult Vessel. Iconographic Evidence and Interpretation, στο Haysom M. και Wallensten J., επιμ., *Current Approaches to Religion in Ancient Greece. International Conference Organized by the British School at Athens and the Swedish Archaeological Institute at Athens, 17-19 April 2008*, Athens, *OpAth*.
- Mitsopoulou C., υπό έκδοση (β). Des nouveaux « Kernoi » pour Kernos: Une re-évaluation et mise à jour de la recherche au sujet des vases de culte éleusiniens, στο *Archéologie et religion grecque: nouvelles découvertes, nouvelles perspectives et diffusion de l'information an-*

- tique: actes du XIIe colloque du Centre international d'étude de la religion grecque antique (CIERGA), tenu à Dion du 24 au 26 septembre 2009, Liège (Kernos).*
- Μπελαβίλας Ν. – Παπαστεφανάκη Λ. – Φραγκίσκος Α.Ζ., 2009. Κύθνος, στο Μπελαβίλας Ν. και Παπαστεφανάκη Λ., επιμ., *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα, 86-91.
- Muller A., *Les terres cuites votives du Thesmophorion. De l'atelier au sanctuaire (Études Thasiennes 17)*, Paris 1996.
- Murray O., 1990. The Affair of the Mysteries: Democracy and the Drinking Group, στο Murray O., επιμ., *Symptotica. A Symposium on the Symposion*, New York – Oxford, 149-161.
- Nicolet-Pierre H. και Kroll J.H., 1990. Athenian Tetradrachm Coinage of the Third Century B.C., *A/N ser.2*, 2, 1-35.
- Νίγδελης Π.Μ., 1990. Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή, Θεσσαλονίκη.
- Nilsson M.P., 1935. Die Eleusinischen Gottheiten, *ArchRW* XXXII, 79-141.
- Palagia O., επιμ., 2009. *Art in Athens During the Peloponnesian War*, Cambridge.
- Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα Λ., 1996. *Παλαιόπολις Άνδρου*, τ.1, Τα οικοδομικά. Από την προασκαφική έρευνα, Άνδρος.
- Palaiokrassa L., 2005. *ThesCRA V.2b. Beläuchtungsgeräte*, Los Angeles, California, 363-376.
- Panagoulou K., 2002. The Antigonids. Patterns of a Royal Economy, στο Archibald Z.H. - Davies J. - Oliver G.J. - Gabrielsen V., επιμ., *Hellenistic Economies*, London and New York, 313-364.
- Παπαγγελή Π., 2002. *Ελευσίνα. Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*, Αθήνα.
- Παπαγγελή Π., 2009. Ιερά Οδός, δυτικό τμήμα, στο Κορρές 2009, 124-137.
- Parker R., 2005. *Polytheism and Society at Athens*, Oxford.
- Pearson A.C., επιμ., *The Fragments of Sophokles*, Cambridge 1917.
- Picard Ch., 1950. La tentative de sacrilège de Miltiade au sanctuaire parien de Déméter, *RA* 36, II, 124-125.
- Πινγιάτογλου Σ., 2005. *Δίον. Το ιερό της Δήμητρος. Οι λύχνοι*, Θεσσαλονίκη.
- Pirenne-Delforge V., 2005. La cité, les *démotélé hiera* et les prêtres, στο Dasen V. και Piérart M., επιμ., *Ιδία καί δημοσία: les cadres "privés" et "publics" de la religion grecque antique: actes du IXe colloque du Centre international d'étude de la religion grecque antique (CIERGA), tenu à Fribourg du 8 au 10 septembre 2003*, Liège, 55-68.
- Πλάτωνος-Γιώτα Μ., 2004. *Αχαρναί. Ιστορική και Τοπογραφική Επισκόπηση των Αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών Δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*, Αχαρναί.
- Πλάτωνος Μ., 2009. Οδικό δίκτυο βόρειας Αττικής, στο Κορρές 2009, 140-145, και ειδ. 142, εικ. 9.7-9.
- Pollitt J.J., 1979. Kernoi from the Athenian Agora, *Hesperia* 48, 205-233.
- Pritchett W.K. και Pippin A., 1956. Attic Stelae: Part II, *Hesperia* 25, 1956, 178-328.
- Raubitschek I.K. και Raubitschek A.E., 1982. The Mission of Triptolemos, *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography. Presented to Homer A. Thompson (Hesp. Suppl 20)*, Princeton, 109-117.
- Reger G., 1994. *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos 314-167 BC*, Berkeley-Los Angeles.
- Rhodes P.J. και Osborne R., 2003. *Greek Historical Inscriptions 404-323*, Oxford.
- Rhodes P.J., 2006. *A History of the Classical Greek World, 478-323 BC.*, Oxford.
- Robert L., 1977. Monnaies Hellénistiques, *RN* 19, 7-47.

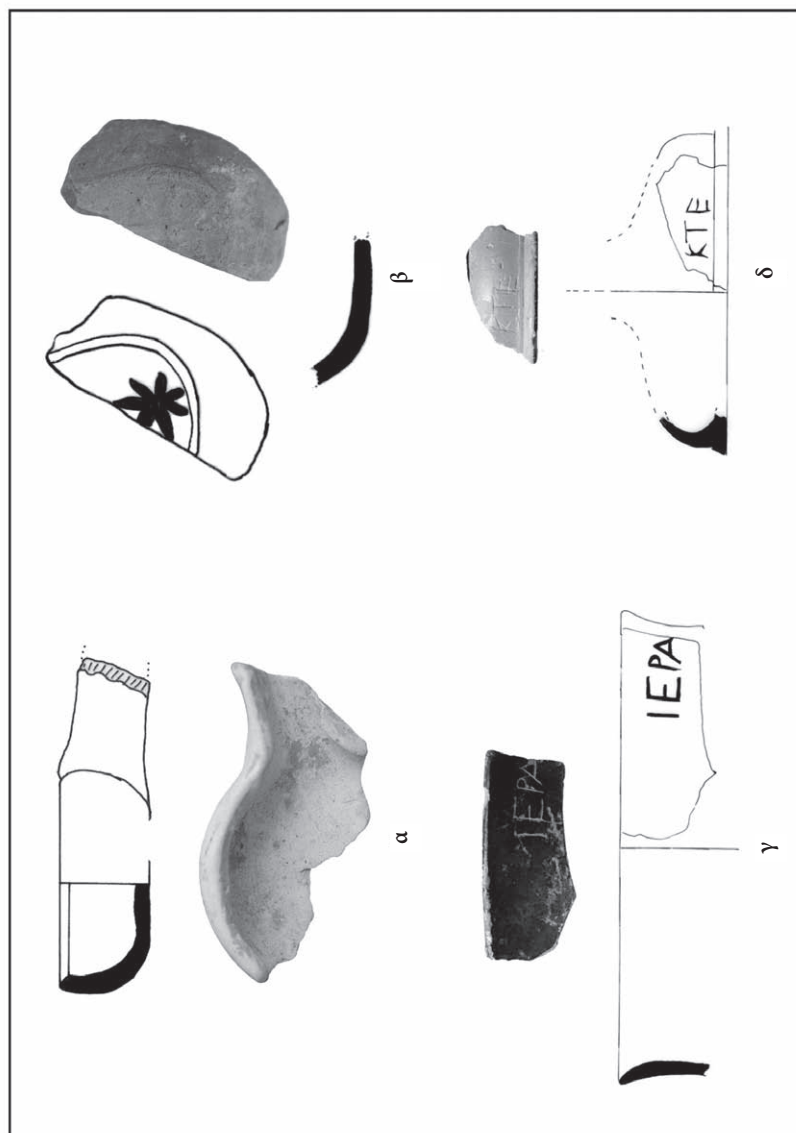
- Robertson N.D., 1998. The two Processions to Eleusis and the Program of the Mysteries, *AJP* 119, 1998, 547-575.
- Rubensohn O., 1898. Kerchnos, *AM* 23, 271-306.
- Σαλλιώρα-Οικονομάκου Μ., 2004. *Ο αρχαίος δήμος Σουνίου. Ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση*, Αθήνα.
- Samons L.J. II, 2000. *Empire of the Owl. Athenian Imperial Finance*, Stuttgart.
- Savo M.B., 2004. *Culti e sacerdozi e feste delle Cicladi dall' età arcaica all' età romana I. Io, Nasso, Sifino, Serifo, Citno, Siro*, Tored.
- Schauber H., 2005. *ThesCRA V, 2b. Bakchos. Der eleusinische Kultstab*, Los Angeles, California, 385-389.
- Sheedy K., 1996. The Origins of the Second Nesiotic League and the Defence of Kythnos, *Historia* 45, 423-449.
- Shear T.L. Jr., 1982. The Demolished Temple at Eleusis, *Hesperia* Suppl. 20, 128-140.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά Ε., επιμ., 2001. *Νάξος. Το αρχαίο ιερό του Γύρουλα στο Σαγκρί*, Αθήνα.
- Simms R.M., 1990. Myesis, Telete, and Mysteries, *GRBS* 31, 183-195.
- Σκιάς Α., 1901. Ελευσινιακά κεραμογραφία, *ΑΕ*, 1-39.
- Smarczyk B., 1986. *Bündnerautonomie und athenische Seebundspolitik im dekeleischen Krieg*, Frankfurt am Main.
- Smarczyk B., 1990. *Untersuchungen zur Religionspolitik und politischen Propaganda Athens im Delisch-Attischen Seebund*, München.
- Σταυρόπουλλος Φ.Δ., 1938. Ιερατική οικία εν Ζωστήρι Αττικής, *ΑρχΕφ* 37, 1-31.
- Stos-Gale Z., 1998. The Role of Kythnos and other Cycladic Islands in the Origins of Early Minoan Metallurgy, στο Μενδώνη και Μαζαράκης Αινιάν, 717-735.
- Talcott L., 1936. Vases and Kalos-Names from an Agora Well, *Hesperia* 5, 333-354.
- Tarn W.W., 1913. *Antigonos Gonatas*, Oxford.
- Τελεβάντου Χ.Α., 1999. Άνδρος. Το ιερό της Υψηλής, στο Σταμπολίδης Ν.Χρ., επιμ., *Φως Κυκλαδικόν. Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα, 132-137.
- Τελεβάντου Χ.Α., 2005. Η Ακρόπολις του Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Οικιστικές φάσεις, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002, Τόμος Α', Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα, 61-70.
- Thompson H.A. και Burr-Thompson D., [1934] 1987. *Hellenistic Pottery and Terracottas*, reprinted from *Hesperia* with prefaces by Susan I. Rotroff, Princeton.
- Τιβέριος Μ., 2004. Αισχύλος και Ελευσίνα Μυστήρια, στο *Θυμέλη. Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο, 405-426.
- Tiverios M., 2008. Women of Athens in the Worship of Demeter: Iconographic Evidence from Archaic and Classical Times, στο Kaltsas N. και Shapiro A., επιμ., *Worshipping Women. Ritual and Reality in Classical Athens*, New York, 124-135.
- Tod M.N., 1950. The Alphabetic Numeral System in Attica, *BSA* 45, 126-139.
- Τουράτσογλου Γ., 1995. *Dissecta Membra. Δύο νέοι ελληνιστικοί «θησαυροί» από τον Ελλαδικό χώρο*, Αθήνα.
- Τσαΐμου Κ., 1988. *Εργασία και ζωή στο αρχαίο Λαύριο σε εγκατάσταση εμπλουτισμού των μεταλλευμάτων του 4ου π.Χ. αιώνα*, ΕΜΠ Αθήνα (αδ. διδ. διατριβή).
- Τσαΐμου Κ.Γ. και Οικονομάκου Μ., 1998. Κέρνοι στη Λαυρεωτική, στο Σ. Κόλλιας και Πρόφης Δ., επιμ., *Ζ' Επιστημονική Συνάντηση Νοτιοανατολικής Αττικής, Κορωπί 19-22 Οκτωβρίου 1995*, Κορωπί, 210-222.
- Τσαραβόπουλος Α. - Τσέλιος Χ. - Παπαθανασίου Κ. - Συρογιάννη Α. - Νέξερη Φ., 2001. Το σωστικό αρχαιολογικό έργο της Β' Εφορείας Αρχαιοτήτων στα όρια του Δήμου

- Καλυβίων Θορικού, *Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Κερατέα Αττικής 30 Οκτωβρίου – 2 Νοεμβρίου 1997*, Αθήνα, 179-198.
- Τσιριγώτη-Δρακωτού Ι., 2009. Η ιερά οδός των ρωμαϊκών χρόνων, στο Βλίζος Σ., επιμ., *Η Αθήνα κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις - νέες έρευνες, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου, Αθήνα 19-21 Οκτωβρίου 2006*, Αθήνα.
- Uhlenbrock J., History, Trade and the Terracottas, *Expedition* 34, 1992, 16-23.
- von Fritze H., 1897. Συμβολή εις το τυπικόν της εν Ελευσίνι λατρείας, *ΑρχΕφ* 36, 163-174.
- Walbank M.B., 1983a. Leases of Sacred Properties in Attica, Part I, *Hesperia* 52, 100-135.
- Walbank M.B., 1983β. Leases of Sacred Properties in Attica, Part IV, *Hesperia* 52, 207-231.
- Walter-Karydi E., 2002. Το χρώμα στην αρχαία Ελλάδα. Ο ρόλος του χρώματος στην αρχαία ελληνική τέχνη και αρχιτεκτονική (700-31 π.Χ.), στο Τιβέριος Μ.Α. και Τσιαφάκη Δ.Σ., επιμ., *Color in Classical Painting*, Θεσσαλονίκη, 75-88.
- Williams A., The Law Concerning the Little Panathenaia and the Leasing of the *Νέα κατά Δικληρίαν*, *ZPE* 167, 2008, 33-36.
- Woodhead A.G., 1992². *The Study of Greek Inscriptions*, Bristol.
- Φίλιος Δ., 1885. Αρχαιολογικά ευρήματα των εν Ελευσίνι ανασκαφών, *ΑρχΕφ* 24, 170-184.
- Φίλιος Δ., 1888. Επιγραφαί εξ Ελευσίνος, *ΑρχΕφ* 27, 21-58.
- Φίλιος Δ., 1894. Επιγραφαί εξ Ελευσίνος, *ΑΜ* 19, 163-193.
- Χατζηαναστασίου Ο., 1998. Σημειώσεις από την Κύθνο, στο Μενδώνη και Μαζαράκης Αινιάν, 259-263.

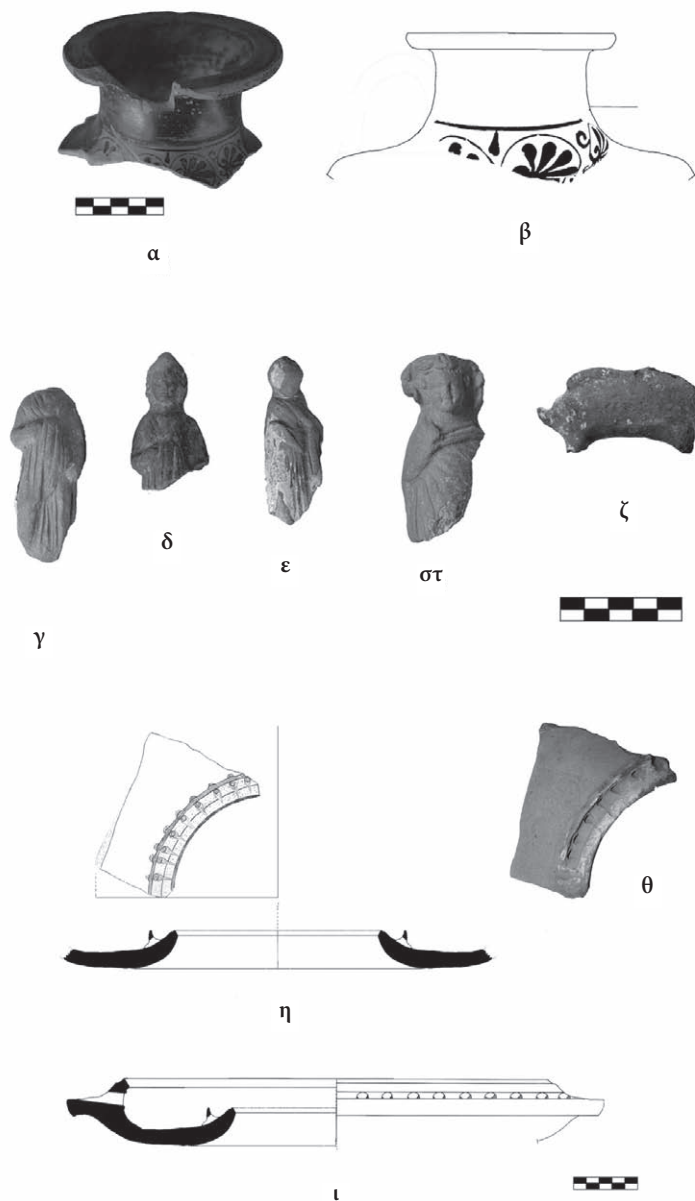

β

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα αρχαίας πόλης Κύθνου: α. Τειχιωμένη πόλη (Θ. Χατζηθεοδώρου - Α. Μαζαράκης Ανιάν - Α. Γούναρης, από Πρακτ 1995, 141, εικ. 3). β. Ακρόπολη (λεπτομέρεια): αρ. 1: ναόσχημα κτίσματα, αρ. 2: Κτίριο 4, ΒΑ κλιτύς, αρ. 3: Κτίριο 3 και λιθοσωρός, αρ. 4: περιοχή αποθέτη υδρίων-κάλπεων.

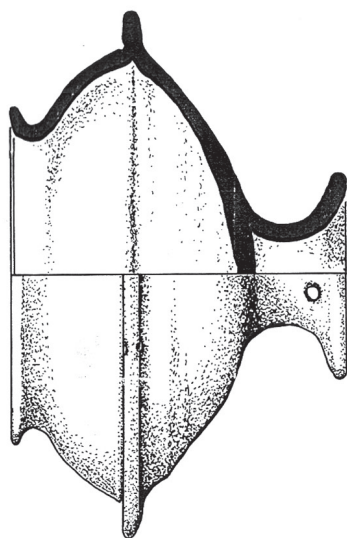
Εικ. 2. Χαρακτηριστικά ευρήματα Ακρόπολης Κύθνου. α: πήλινος αρχαϊκός λύχνος, β: ρωμαϊκός λύχνος, γ: χείλος σκύφου με την επιγραφή 'Ιερά[. δ: βάση αρυβαλλοειδούς ληκυθίου, φέρει εξωτερικά εγχάρακτα τα γράμματα]ΚΤΕ.

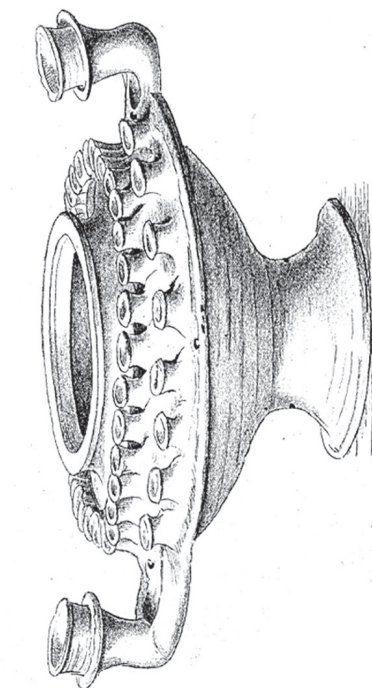
Εικ. 3. Αντιπροσωπευτικές κατηγορίες επιφανειακών ευρημάτων (ακρόπολη Κύθνου): α-β: μελανόμορφη υδρία-κάλπη, γ-ε: πήλινα ειδώλια κοριτσιών, στ: πήλινο ειδώλιο στεφανηφόρου αγοριού, ζ: πήλινο χοιρίδιο, η-ι: θραύσμα και σχέδια πήλινου πολύμυξου φωτιστικού σκεύους, με διπλή σειρά μυκτήρων εσωτερικά και εξωτερικά.

Εικ. 4. α-θ: πήλινες πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”) ελευσινιακών αγγείων σύνθετου τύπου, ακρόπολη Κύθνου.

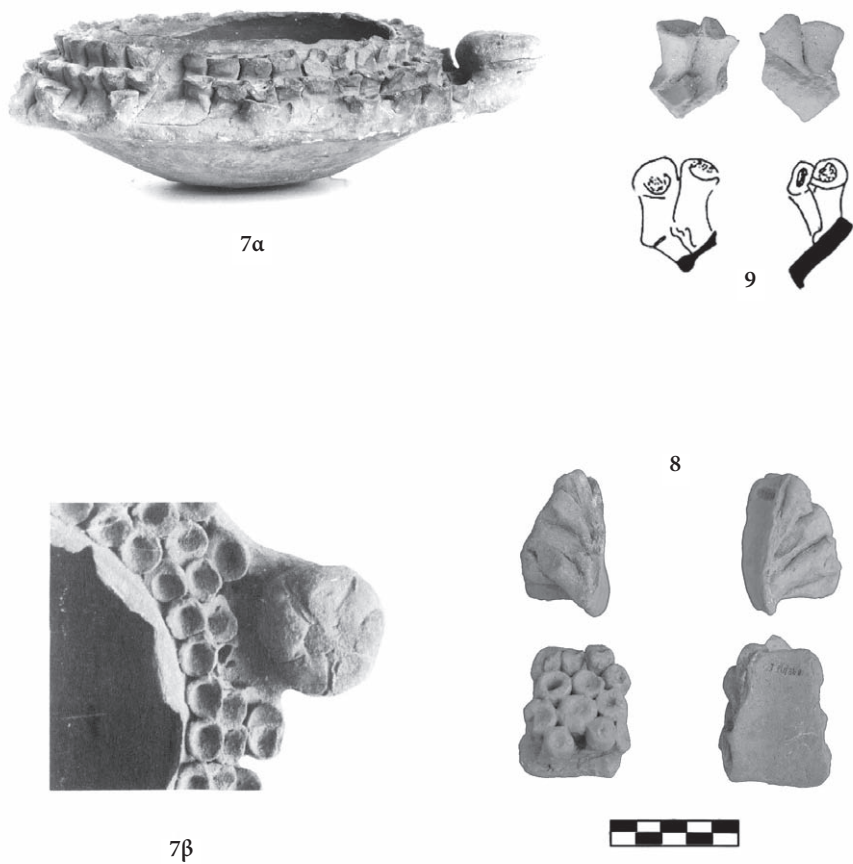

5.

6.

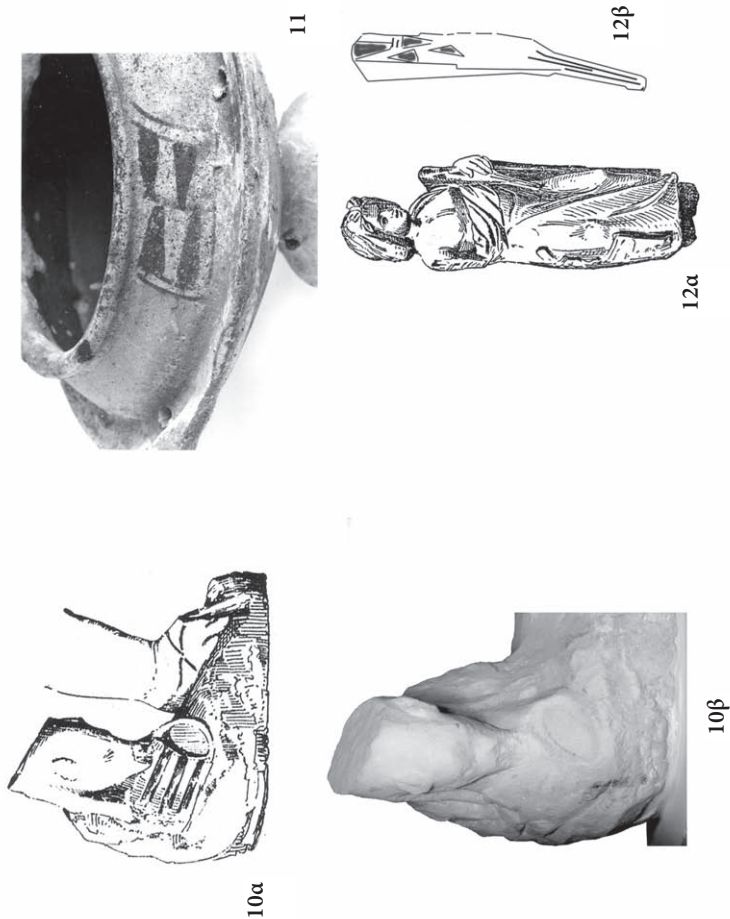
Εικ. 5. Πήλινο ελευσινιακό αγγείο, απλός τύπος (πλημοχόη). Σχέδιο από Ellis Jones 1982, 193, fig. 1.
 Εικ. 6. Πήλινο ελευσινιακό αγγείο, “σύνθετος” τύπος με πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”). Σχέδιο από Φίλιος 1985, πίν. 9, αρ. 5.

Εικ. 7α-β. Σκεύος Ελευσίνας με πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”). α: φωτ. D-DAI-ATH-1971/1552, Gösta Hellner, β: λεπτομέρεια του ιδίου, από Bakalakis 1991, εικ. 2, B22.

Εικ. 8. Θραύσμα με πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”), ακρόπολη Κύθνου.

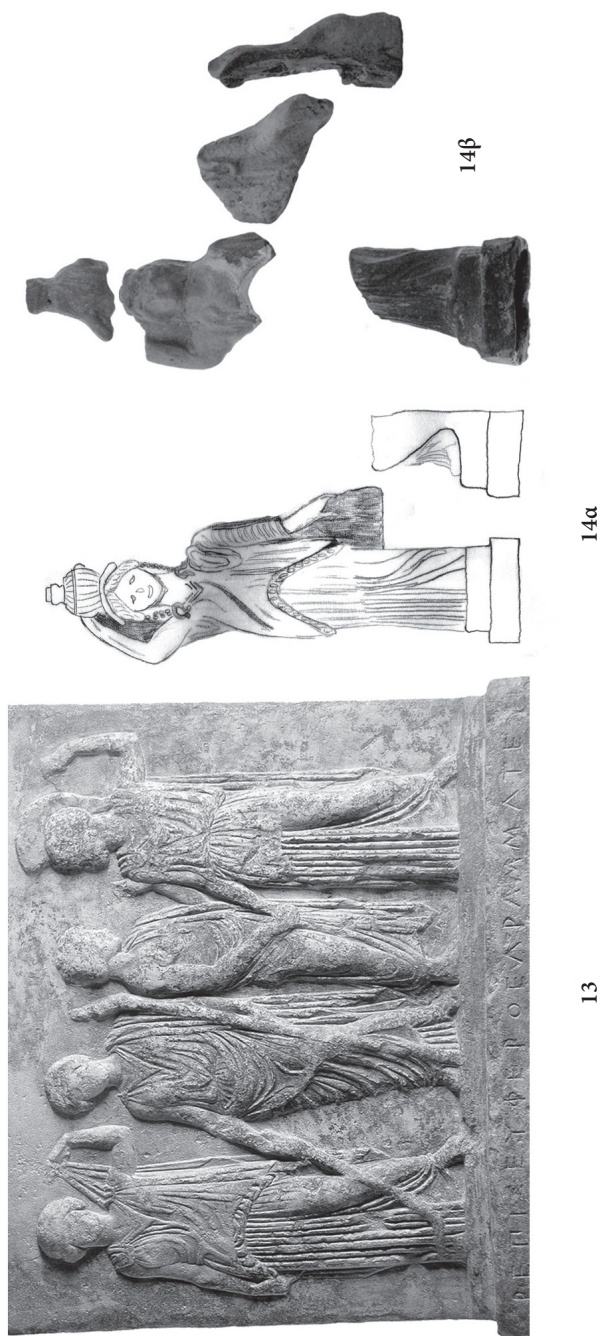
Εικ. 9. Μικρό θραύσμα με δύο πλαστικές αποφύσεις (“σχηματοποιημένες κοτυλίσκες”), ακρόπολη Κύθνου.

Εικ. 10α-β. Μαρμάρινη βάση αγαλματίου παιδός μύσση, με δεσμό (Μ. Ελευσίνας 5051), σχέδιο από ΑρχΔελτ 8, 1923, 167, εικ. 10. Λεπτομέρεια χοιριδίου και κυλινδρικού δεσμού (Μ. Ελευσίνας 5051), φωτ. Χ. Μητσόπουλου.

Εικ. 11. Ελευσινιακή πλημοχή, στον ώμο φέρει γραπτό σχέδιο "δεσμού", φωτ. D-DAI-ΑΤΗ-1971/1505, Gösta Hellner.

Εικ. 12α-β. Μαρμάρινο αγαλμάτιο παιδός μύσση (Μ. Ελευσίνας 5162, σχέδιο από ΑΜ 20, 1895, 357) και λεπτομέρεια, βάσει σχεδίου (Χ.Μ.).

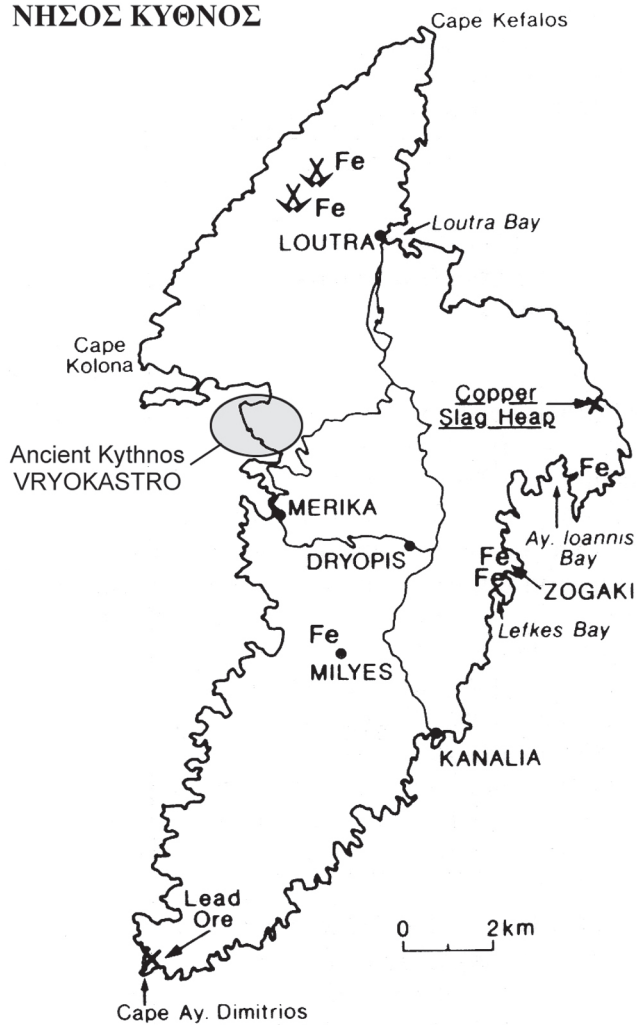
13

14α

14β

Εικ. 13. Ψηφισματικό ανάγλυφο των Ρεπτών, 421/0 π.Χ. (Μ. Ελευσίνας 5093), φωτ. Χ. Μητσοπούλου.
 Εικ. 14α-β. Πρόταση σχεδιαστικής αναπαράστασης κοροπλαστικού τύπου πεπλοφόρου υδριαφόρου και πέντε πήλινα θραύσματα του τύπου, ακρόπολη Κύθνου.

ΝΗΣΟΣ ΚΥΘΝΟΣ

Εικ. 16. Χάρτης νήσου Κύθνου με υπόδειξη των εντοπισμένων κοιτασμάτων σιδήρου, χαλκού και μολύβδου, από Stos-Gale 1998, 728, fig. 1.